

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 11.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával
az Irodalomtudományi Intézetben

A borítón:
Petőfi emlékére készített rajzok Mendel Farkas *Versfűzéréből* (1877)
és Lokody Antal versgyűjteményéből (1880-as évek)
Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár / Cluj-Napoca
(Ms. 3810. és Ms. 3029)

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Technikai szerkesztő: Etlinger Mihály
Borítóterv, tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

DOMOKOS MARIANN

A *János vitéz* intermediális olvasatai

Az első színházi adaptációk és egy elfelejtett némafilm

A *János vitéz* nem csupán a Petőfi-életmű egyik meghatározó eleme, de a magyar irodalom és a nemzeti emlékezet kultikus darabja is: „[...] a *János vitéz*t még azok is ismerik, akik sohasem olvasták”.¹ 1916-ban, a Petőfi-költemény legelső filmváltozatáról szóló híradásban szerepel e ma már triviálisnak tűnő kijelentés, Herczeg Ferenc néhány évvel korábban, a Petőfi-Ház megnyitóján elhangzott beszédét parafrazeálva.² Tanulmányom kiindulópontja szerint az elmúlt több mint másfél évszázadban a *János vitéz* általános ismertségét nem csupán a Petőfi-mű *szövegének* újraközlései biztosították, de a különféle célcsoportoknak készült *feldolgozások és átiratok* is hatékonyan hozzájárultak a mű széles körű elterjedéséhez és popularizálódásához. Ezek az adaptációk – bár eltérő művészi és ideológiai szempontokat hangsúlyoznak – képesek a társadalom különböző rétegeit elérni, egymásra reflektálni, egymás hatását erősíteni, ezáltal alkalmassak a Petőfi-vers iránti érdeklődés fenntartására, nem mellesleg pedig a mű értelmezésének folyamatos formálására.

Petőfi Sándor irodalmi fellépésére vonatkozóan igen gazdag és alapos szakirodalom áll rendelkezésre. Az irodalomtörténet kiemelt figyelmet fordított a

1 PETŐFI Sándor, *János vitéz*, kritikai kiadása: PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember–1845. július)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai, 1997), 40–91, 302–332.

2 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz (1916): 27. Vö. „[...] teliszívtuk magunkat kész Petőfi-hangulatokkal és benyomásokkal, melyekkel teli van a magyar levegő. *Nálunk az is ismerheti Petőfit, aki sohasem olvasta egy sorát sem.*” HERCZEG Ferencz, „Petőfi”, in KÉRY Gyula, szerk., *A Petőfi-ház története és katalógusa*, 11–14 (Budapest: Athenaeum, 1911), 12. (Kiemelés tőlem: D. M.)

János vitéz recepció- és értelmezés-történetére is.³ E vizsgálatok azonban jellemzően a mindenkori, kulturálisan tagolt befogadóközönségnek csupán egy szűk szegmense, az irodalmi elit olvasatai felől közelítik meg a kérdéskört. E leszűkítettettségből mind a kérdésfeltevés, mind a forráshasználat tekintetében egyfajta korlátozott érvényesség adódik. Mivel a *János vitéz* populáris recepciója a Petőfi-kultusz egyik alapvető fenntartója, tanulmányom elsődlegesen ennek egy kevésé ismert vonulatára, a korai (az első világháború végét megelőzően keletkezett) *János vitéz*-adaptációkra irányítja a figyelmet. Különösen a városi tömegkultúrát jelentősen alakító élőszereplős színházi, valamint mozgóképes feldolgozások jelentőségét szeretném hangsúlyozni.⁴ Eredeti elképzelésem az volt, hogy csak a *János vitéz* legkorábbi, mára szinte teljesen elfeledett filmfeldolgozásának, az első világháború idején forgatott grandiózus némafilmnek a keletkezését és fogadtatását mutatom be. Az Illés Jenő által rendezett filmet a korabeli sajtóbeszámolóok és a filmes szakirodalom alapján igyekszem rekonstruálni, emellett azonban szintén hasznosnak tűnik a számvetés a film bemutatásáig tervezett vagy megvalósult színpadi, illetve egyéb mozgóképes feldolgozásokkal. A vizsgálat tanulságokkal szolgálhat a Petőfi-kultusztörténet, a mű popularizálódása, folklorizációja, valamint értelmezéstörténete szempontjából is. A felhasznált színműveket, előadásterveket és filmeket mint kultusztörténeti forrásokat keletkezésük folyamatában, egymásra vonatkoztatva próbálom meg értelmezni.

Nemeskürty István filmtörténeti áttekintésében a berlini magyar filmrendező, Illés Jenő 1916-ban rendezett látványos mozifilmjét az első monumentális, művészi hatású magyar filmként említi.⁵ E megállapítást a szerző vélhetőleg minden elfogultság nélkül tette, a kortársak véleménye és a filmes szakirodalom

3 A mű keletkezéséhez és értelmezéséhez lásd pl. MILBACHER Róbert, „...Te pogány Anakreon...»: Petőfi és a magyar irodalomrendszer karnevalizációjának kísérlete”, in MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyököddel...”: A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata, Doktori mestermunkák (Budapest: Osiris, 2000), 121–134; GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?»: A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 59–117; SZILÁGYI Márton, A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris, 2021), 67–84.

4 Bizonyos értelemben mediális előzményként a ponyvanyomtatványokon megjelent *János vitéz*-átiratokkal is számolhatunk. Petőfi költeményeinek ponyvaváltozatairól lásd CHIKÁNY Judit, „Ponyvavariációk Petőfire”, in *Ki vagyok én? Nem mondom meg...*, szerk. SZILÁGYI Márton, 188–202 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014). Ezúton is szeretném megköszönni Chikány Judit segítségét, aki tanulmányomat számos adattal és hasznos észrevétellel gazdagította.

5 NEMESKÜRTY István, „»Lassankint minden csak mozi lesz«”, in NEMESKÜRTY István, *A kép-pé varázsolt idő: A magyar film története és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére*, Nemeskürty István összes művei 4: A mozgókép varázsa, 80–104 ([Budapest]: Szabad Tér, 2002), 99.

is ezzel egybehangzóan a film nagyszerűségét támasztja alá.⁶ A *János vitéz* című némafilm sajnálatos módon elveszett (vagy legalábbis lappang),⁷ a fennmaradt, másodlagos források (a korabeli sajtóreceptió, a sajtóban közölt jelenetképek és a közzétett filmszkript) alapján azonban – még ha csak szaggatott vonalakkal is – körvonalazható Petőfi művének első egész estés filmváltozata. Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy hogyan illeszthető be e film alkotói koncepciója a korábbi színpadi és a későbbi filmes *János vitéz*-adaptációk sorába. Milyen ideológiai és művészi kódokat használtak az egyes feldolgozások alkotói? Milyen befogadói elvárások azonosíthatók az egyes adaptációk mögött és végül mindezek milyen kultusztörténeti tanulságokkal szolgálhatnak?

János vitéz a színpadon

A jelen tanulmány mellett kíván érvelni, hogy az irodalmi szövegek más médiumokban megjelenő változatait, adaptációit nemcsak az eredeti művekkel, de egymással is érdemes kölcsönviszonyban értelmezni. A *János vitézt* színpadra álmódó elképzelésekről tudomásom szerint nem készült áttekintés, noha az elbeszélő költemény színházi feldolgozásának kérdése már az 1860-as évektől kezdődően folyamatosan napirenden volt.⁸

A nemzeti tematikájú népszínművek iránti igény egyik első, nagy hatású hazai propagálója Gyulai Pál volt. Gyulai látványos francia darabok népszínházi bemutatói kapcsán egy 1864. július 17-én közzétett cikkében kritizálta, hogy „a népszínház semmi nemű lendületet nem adott a drámai alsóbb nemek eredeti irodalmának.” Majd e gondolatát folytatva a következő megoldási javaslattal élt: „Ott áll összegyűjtve egy csoport népmesénk; miért ne lehetne valamelyikből

6 Nemeskürty egyébként a filmrendezővel szoros rokoni kapcsolatban állt, ugyanis Illés lányát vette feleségül. GULYÁS Pál és VICZIÁN János, *Magyar írók élete és munkái*, GULYÁS Pál adatgyűjtésének felhasználásával szerk. VICZIÁN János, Új sorozat, 19 köt. (Budapest: Argumentum, 2002), 19: 403.

7 Bár a Filmarchívum hajdani vezetője, Molnár István 1982-ben úgy nyilatkozott, hogy gyűjteményükben megtalálható a kérdéses alkotás („van egy 1916-os János vitéz változatunk”) a kópia hollétéről azóta sincs tudomásunk. CSONTOS Tibor, „Negyvenezer film kópiája: János vitéz 1916-ból”, *Esti Hírlap*, 1982. júl. 17., [2]. Úgy hiszem, hogy Molnár a későbbi, 1924-es – töredékesen ugyan, de valóban fennmaradt – azonos című Deésy Alfréd-féle filmváltozattal keverhette össze a keresett Illés-játékfilmet. (A Deésy-filmről lásd alább.) Illés Jenő lánya egyébként már az 1950-es években sem tudott apja filmjének hollétéről. ILLÉS Harriet, „Az első magyar filmrendező: Illés Jenőről 1877–1951”, *Filmvilág* 2, 2. sz. (1959): 22–23.

8 A színpad közvetítő, „közköltészeti” funkcióját példázza, hogy Kerényi Ferenc megállapítása szerint már az eredeti költeményt is átszövik olyan nyelvi fordulatok, amelyeket eleve a színpadról vett át Petőfi. KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris, 2008), 147.

oly látványos színművet szerkeszteni, mely esztetikai becsre nézve felülmúlja az »Ördög pilulá«-it.⁹ Gyulai tehát a nemzeti alapon működő népszínház gondolata mellett állt ki, hangsúlyozva, hogy egy népszínháznak még a nemzeti színháznál is eredetibbnek és magyarabbnak kellene lennie, tekintettel arra, hogy a közönsége jobban ki van téve az ízlés változásának. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy mennyire volt közvetlen hatással Gyulai idézett felvetése a *János vitéz* színpadi adaptációira, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy kevesebb mint két hónap múlva augusztus 30-án jelent meg az első híradás arról, hogy a Budai Népszínház készül Petőfi *János vitéz* című (eredetileg népmese műfajmegjelöléssel megjelent) művét látványos darabként színre vinni.¹⁰ A tudósítás a korán elhunyt evangélikus lelkész és hírlapíró, Torkos István nevéhez kapcsolja az első ilyen kísérletet, aki 1864-ben Baltás Ferencz álneven „tüneményes látványos tündéri bohózatként” tervezte színpadra alkalmazni Petőfi költeményét. A darabot a Budai Népszínházban szándékozták bemutatni, a fennmaradt szórványos adatokból azonban úgy tűnik, hogy a mű mégsem került színpadra. Torkos István nem sokkal a darabról szóló első híradások után, 1865. február 14-én hunyt el, nekrológja kitért az elkészült színműre is.¹¹ Más források szerint a Népszínház alapító igazgatójának, a legendás Molnár Györgynek 1864-ben feltett szándéka volt a *János vitéz*t Budán bemutatni (feltehetőleg Torkos színműve alapján). Az igazgató tervei szerint a *János vitéz* egy Balzac-művel (*Szamárbőr*) együtt 1864 novembere és a következő év áprilisa között került volna műsora,¹² Molnárt azonban színháza dolgozói még a tervezett bemutató előtt, 1864 nyarán megbuktatták.¹³ A volt igazgató újrapasztázásának reményében a sajtó útján közzétette a *János vitéz* megvalósítására vonatkozó elképzeléseit, amelyben a darab tervezett Tündérország-jelenetét részletesen is bemutatta:

9 Az *ördög pilulái* a Népszínház egyik leglátványosabb, sikerrel játszott darabja volt, Molnár György rendezésében. Gyulai ugyanebben a cikkében felvetette a népdalok népszínházi felhasználásának lehetőségét is: „Népdalaink gyűjteménye nem válhatnék-e a népszínház valódi kincsanyagává?” GY[ULAI] P[ál], „Budai Népszínház”, *Koszorú*, 1. félv. 2–3. sz. (1864): 68–70, 69.

10 [n. n.], „[Petőfi »János vitézét«...]”, *Látcső*, 1864. aug. 30., [2]; [n. n.], „János vitéz Budán”, *Hölgyfutár*, 1864. szept. 1., 210.

11 „Egy tündéri színmű is maradt utána, »János vitéz«, Petőfi nyomán, mely a budai népszínházban lett volna előadandó, s reméljük, kedvezőbb időben még színre is kerül.” [n. n.], „Gyász hír”, *Pesti Napló*, 1865. febr. 14., [3].

12 A publikált színházi költségterv szerint a két darab „fényes kiállítására” mindösszesen 16.000 Ft-ot kalkuláltak. MOLNÁR György, „Budai népszínház”, *Nefelets* 6, 29. sz. (1864): 285–286.

13 A népszínházi dolgozók anyagi okokra hivatkozva kezdeményezték Molnár leváltását. A NÉPSZÍNHÁZ SZEMÉLYZETE, „Nyilatkozat”, *Látcső* 1, 42. sz. (1864): [2].

A színpad t. i. két részre osztva, mozgó-forgó táncával a földgömböt ábrázolná s e forgás közben egymás után a világ legszebb tájait mutatná tündérek tánctától körülbevege. Majd Magyarország tűnnék fel s annak regényes fekvésű ismertebb vidékei. A táncszemélyzet itt is, mint előbb csillogóvillogó mezben lebeve emelné a jelenet fényét és ragyogását. Az egyes tájaknál a benyomás teljességét, s a csalódás erejét fokozná az, hogy az illető népek saját jelmezeikben figurálnának, míg Magyarországnál ennek minden nemzetisége szintén saját öltönyeikben a legtarkább tableau egyikét képeznék. Végül Pannonthalmát lát-nók s ormán a honalapító Árpádot dicsfénytől körözve s isteni fenséggel. A darab zárjelenete Amor gyémánt kertje s gyémánt palotája lenne, hol a derék vitéz Iluskája szűzi keblén feledné a kiállott viharokat [...].¹⁴

Molnár számára a darab megvalósítása kiemelt jelentőséggel bírhatott, ennek bizonyítéka egy 1875-ben tett nyilatkozata, miszerint „a népszínházakat csak a János vitéz és a forgószínpad mentheti meg”.¹⁵ 1872-ben Ujvári (Moravec) Béla, a *Hon* újságírója, később székelyudvarhelyi főreáliskolai igazgató egy „látványos népszínművet” írt Petőfi *János vitéz* című elbeszélő költeményéből, amelyet a sajtóértékelések szerint az éppen akkor megnyílt István téri Miklósy színházhoz nyújtott be.¹⁶ Oravec Ödön és később Koch Lajos értesülése szerint Molnár Györgyöt az 1880-as években is foglalkoztatta a *János vitéz* színpadra alkalmazásának gondolata. Mindketten úgy nyilatkoztak, hogy a színházi szakember Szegeden Pósa Lajossal és Dankó Pistával közösen tervezett zenés játékot írni Petőfi műve nyomán.¹⁷ A *János vitéz* című „regényes tündéri látványosságra” a *Magyar Színművészeti Lexikon* elkészült színműként hivatkozik, amelynek szerzőségét egyedül Molnár Györgynek tulajdonítja.¹⁸ A korabeli, 1889 novemberi lapértékelések Pósa Lajos és Molnár közös darabjáról tesznek említést, megjegyezve, hogy a színpadi mű zeneszerzője a Népszínház karmestere, Erkel

14 [n. n.], „János vitéz”, *Hölgyfutár*, 1864. febr. 16., 223.

15 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Budai Népszínház története* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1979), 30. Vö. MOLNÁR György, *A színpad és titkai* (Budapest: Müller Gyula, 1875).

16 [n. n.], „Petőfi...”, *Ellenőr* 4, 287. sz. (1872): [3]. A Klauzál téren felállított színház 1874-ben leégett, a színmű sorsáról nincs tudomásom.

17 ORAVECZ Ödön, „A »János vitéz« története”, *Budapesti Hírlap* 25, 262. sz. (1905): 8–9, 9; KOCH Lajos, *Kacsóh Pongrác »János vitéz«-e: Adalék a budapesti színjátszás történetéhez*, Különnyomat a *Fővárosi Könyvtár Évkönyve* XI. kötetéből (Budapest: [Fővárosi Könyvtár, 1941], 4.

18 [?], „Molnár György”, in SCHÖPFLIN Aladár, szerk., *Magyar színművészeti lexikon: A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*, 4 köt., 3:275–277 ([Budapest]: Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, 1930), 3:277. A rendelkezésre álló információk alapján nem tudom megállapítani, hogy e mű azonos lehet-e a fentebb említett daljátékkal.

Elek lesz (nem pedig Dankó Pista).¹⁹ A sajtóhírek ugyanebben az évben arról is tudósítanak, hogy már elkészült a darab mozgó színpadának terve, amelyet a szerző (Molnár) a népszínházi főgépésszel, egy bizonyos Galó Györggyel közösen tervezett.²⁰ Bár Molnár György évtizedeken keresztül tervezgette a *János vitéz* színpadi bemutatását, eddigi ismereteink szerint az említett zenés darabot sem láthatta a nagyközönség.²¹ Fennmaradt azonban ugyanebből az időből egy Petőfi költeménye alapján készült zenés-táncos népszínmű, amelynek szerzője a székesfehérvári születésű pécsi, majd aradi hivatalnok és színikritikus, Jánosházy Zsigmond volt. Az 59 oldalas mű *János vitéz. Nagy látványos regés népszínmű, dalokkal és tánczczal három szakaszban és tíz képpel* címmel 1888-ban nyomtatásban is megjelent.²² A szerző az eredeti *János vitéz* cselekményét írta át prózában, más Petőfi-versekből szerkesztett dalbetétekkel kiegészítve.²³ Jánosházy munkájáról több megsemmisítő kritika is megjelent, amelyek érdekes adalékokat kínálnak a Petőfi-mű korabeli irodalmi kultuszához. Ezek szerint ugyanis meglehetősen nagy merészség kell a *népies eposzt* kiforgatni és abból *népszínművet* készíteni. Az ismeretlen recenzensek tömör véleménye szerint a munka „színpadi használatra nem igen alkalmas”,²⁴ ezen túlmenően egyikük még azt is megjegyezte, hogy Petőfit prózában átírni egyenesen barbárság, sőt, a „barbárság netovábbja”.²⁵ A negatív kritika ellenére a Jánosházy-színmű 1889-ben második kiadásban is megjelent,²⁶ azonban nem valószínű, hogy színpadra alkalmazására a negatív recepció fényében bárki is vállalkozott volna.

A *János vitéz* első színpadi bemutatására még több mint egy évtizedet kellett várni, amely végül Gaal Mózes főgimnáziumi tanár és neves ifjúsági író gye-

19 „Pósa és Molnár által dramatizált Petőfi-féle költemény népszínházi előadásához, Erkel Elek karnagy ír zenét.” [n. n.], „János vitéz»-hez...”, *Fővárosi Lapok*, 1889. nov. 2., 2231.

20 [n. n.], „Petőfi »János vitéz«-e mint színdarab”, *Fővárosi Lapok*, 1889. szept. 24., 1940. Molnár színházfelfogásáról kimerítően ír Czékmány Anna, a *János vitéz*t ehelyütt nem említi: CZÉKMÁNY Anna, „Életszínház: Molnár György látványosságai”, in *Alternatív színháztörténetek: Alternatívok és alternatívák*, szerk. IMRE Zoltán, 90–104 (Budapest: Balassi, 2008).

21 KOCH Lajos, *Kacsogh Pongrác »János vitéz«-e...*, 4.

22 JÁNOSHÁZY Zsigmond, *János vitéz: Nagy látványos regés népszínmű, dalokkal és tánczczal, Három szakaszban és tíz képből, Petőfi Sándor népregés eposzából* (Pécs: Taizs, 1888).

23 A szerző a színműbe a következő Petőfi-verseket illesztette: *Nem megyek én innen sehova...; Jön az ősz...; Hortobágyi kocsmárosné...; A magyar nemzet; Igyunk!; Kis menyecske, szép kis menyecske; Odajárok, hova...; Falu végén kurta kocsmá; Elvonnék én, csak adnának...*

24 [n. n.], „(Különös munkát...)” *Budapesti Hírlap*, 1888. aug. 2., 3.

25 „Petőfi »János vitéz«-ének színpadra alkalmazása nem új dolog; sokan törték már rajta a fejüket az arra hivatott írók közül s a népszínházban is több ízben combinatioba vették a költői mű bemutatását. De Jánosházy Zsigmond ur nem látszik hivatottnak a mű megoldására, amit az is bizonyít, hogy Petőfi gyönyörű verseit átírta prózára. Ez a barbárság netovábbja.” [n. n.], „János vitéz”, *Nemzet*, 1889. szept. 28., [3.]

26 [N. N.], „»János vitéz« mint színdarab”, *Fővárosi Lapok*, 1889. szept. 28., 1972.

rekeknek szóló verses feldolgozása alapján került műsorra. Ezúttal nincs mód részletesen megvizsgálni a *János vitéz* gyerekirodalmi fogadtatásának kérdéskörét, sem azt, vajon mikortól értelmeződött a mű hangsúlyosan *ifjúsági olvasmányként*.²⁷ Csak utalni szeretnék Császár Ferenc 1845-ben közölt bírálatára, amelyben Petőfi „csinos, de eléggé untató” népmeséjét úgy minősítette, hogy az csak a „testileg és szellemileg kisdedek” számára jelenthet élményt.²⁸ Úgy gondolom, hogy ezt az értelmezési hagyományt képviseli Gaal Mózes, az ismert és népszerű ifjúsági író és gyakorló pedagógus is, aki a *János vitéz* helyét a századforduló táján írt Petőfi-életrajzában egyértelműen a gyerekirodalom körében jelölte ki.²⁹ A költemény „szertelen és kalandos történetét” naiv tündérmeseként értelmezi, „mellyel a gyermekeket szokták elaltatni”.³⁰ Figyelemre méltó módon Kukorica Jancsi kalandjait nem csupán funkcionálisan az elalvást segítő olvasmányként, de a szövegterét tekintve is az alvással hozza összefüggésbe, ugyanis a mesei cselekménysort soha meg nem történt álm-narratívaként, a *szelermes juhász bohó álmaként* interpretálta.³¹ Hogy ez az értelmezés mennyiben jelent meg a színpadi műben, nehezen ítéltető meg az egykorú reflexiók alapján.³² Annyi azonban bizonyos, hogy Gaal Mózes 1901-ben Petőfi költeménye alapján gyerekszínházi adaptációt írt *János vitéz, vagy: a hűség próbája* címen, amelyre a sajtó változatos műfajmegjelölésekkel („eredeti tündérrege”, „magyar, népies tündérrege”, „tündéries színjáték”, „új magyar énekes tündérrege”, „énekes

27 Az bizonyos, hogy napjainkig termékeny a *János vitéz* gyerekirodalmi recepciója, a közel-múltban például fantasy- és ifjúsági regény-feldolgozást is eredményezett: CSURGÓ Csaba, *Kukoricza* (Budapest: Agave, 2014); SZABÓ Borbála, *A János vitéz-kód: A négy Einstein és az irodalom* (Budapest: Pagony, 2020).

28 CSÁSZÁR Ferenc, „János Vitéz”, *Irodalmi Őr*, 1845. szeptember 6., 33–37; idézi ENDRÓDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* (Budapest: Kunossy, Szilágyi és társa, 1911), 130–132, 130.

29 Gaal több Petőfi-életrajzot is írt: GAAL Mózes, *Petőfi Sándor élete és költészete* (Pozsony–Budapest: Stampfel, [1898]); GAAL Mózes, *Petőfi Sándor élete* (Budapest: Franklin, 1900). A *János vitéz*ről részletesen: GAAL, *Petőfi Sándor élete és költészete*, 23–27.

30 „Olvassuk el s megszeretjük, meséljük el gyermekeinknek s egy hétig kedves, szófogadó gyermekek lesznek.” GAAL, *Petőfi Sándor élete és költészete*, 26–27.

31 „A nyáját legeltető szerelmes juhásznak bohó álma, mely meg nem valósul soha, de álmodni ilyen szépet mégis jól esik neki, és nemcsak neki esik jól, gyönyörködünk benne mi is [...] Badarság volna egyébként tekintenünk bájos tündérmesénél [...]” Uo. A *János vitéz* álm-értelmezésének lehetőségéről lásd HERMANN Zoltán, „Álomterek – Petőfi Sándor: *János vitéz*”, in HERMANN Zoltán, *Varázsszer/tár: Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, 180–193 (L’Harmattan: Budapest, 2012), 193. Szilágyi Márton ezzel szemben egy olyan olvasat mellett érvel, amely nem álombeli folyamatként, hanem az élettől a halálig (Tündérország) vezető pályaként írja le a főhős útját. SZILÁGYI, „Tündér, álm, halál...”, 67–84, 83.

32 A szöveggönyv nyomára ez idáig nem akadtam, nem jegyzi a születésének 125. évfordulójára összeállított bibliográfia sem. GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Gaal Mózes 1863–1936* (Budapest: OPKM, 1989).

vígjáték”) hivatkozott.³³ A darab premierjére 1902. január 16-án került sor a Fővárosi Gyermekszínházban, több mint két évvel megelőzve a magyar operett történetének legnagyobb diadalát, Kacsóh Pongrác *János vitéz* című daljátékát.³⁴ Gaal Mózes zenés mesejátékát évekig sikerrel játszották az ország több pontján, 1904–1905-ben a későbbi daljátékkal párhuzamosan is műsoron volt.³⁵ A darab kedveltségét jelzi, hogy 1908-ban felújítva ismét színpadra állították.³⁶

Az eddigiek alapján is látható, hogy a *János vitéz* élszereplős feldolgozásainak XX. századi diadalútja még az előző században gyökerezik, a XIX. század második felétől kezdve felnőtt vagy gyermek nézők figyelmére is számító színmű-adaptációk sora (pl. Torkos, Ujvári, Molnár, Jánosházy, Gaal) egymást erősítve alapozták meg a későbbi feldolgozások népszerűségét. A *János vitéz* színpadra alkalmazásának kérdése – mint láttuk – a XIX. század második felétől kezdve rendszeresen foglalkoztatta a színházi-irodalmi élet képviselőit. A folyamatos érdeklődés összefüggésben volt a színház korabeli jellegzetes, a nemzeti identitás kialakításában és megtartásában betöltött funkciójával, amelyre a „legnagyobb”, „legmagyarabb” költő népies költeménye egyébként is kifejezettnak alkalmasnak látszott. A folyamat kiteljesedése a mindent elsöprő sikerű Kacsóh Pongrác-daljáték volt, amely 1904-es bemutatójától kezdve kevesebb mint két évtized leforgása alatt páratlan sikerrel, mintegy 650 előadást ért meg. (A daljátékról még részletesebben is lesz szó). A *János vitéz* korabeli ismertségéhez jelentősen hozzájárultak a költemény színpadi változatai, különösen a daljáték bemutatása számít a kultusztörténet szempontjából kiemelkedő eseménynek.³⁷

33 A befogadás zavara tükröződik a műfajmegjelölés változatosságában, mely bizonytalanság egyébként már az eredeti mű recepciótörténetének is sajátossága volt. Vö. GULYÁS, „Petőfi Sándor: *János vitéz*: Népmese...”, 79.

34 [n. n.], „Gyermekszínház”, *Pesti Napló*, 1902. jan. 12., 12. A színlapon olvasható cím a következő: „A János vitéz, vagy: a hűség’ próbája. Eredeti tündérrege dalokkal és tánccal 4 fölvonásban. Petőfi Sándor költői elbeszéléséből írta: Gaal Mózes”, *Budapesti Hírlap*, 1902. jan. 16., 16. Egyes értesülések szerint a darab Aradon, Zilahy Gyulánál is színre került: [?] „Gaal Mózes”, in SCHÖPFLIN, szerk., *Magyar színművészeti lexikon...*, 2:84; PIROSKA Katalin és PIROSKA István, *Az aradi magyar színjátszás 130 éve (1818–1948)*, 2 köt. (Arad: Irodalmi Jelen Könyvek, 2012) 1:318.

35 „Gaal Mózes e nagyhatású újdonsága állandóan telt házak előtt kerül színre s a gyermekek kitünően mulatnak a jó előadáson és sokat tapsolnak a főszereplőknek, Kukorica Jancsinak, Iluskájának és a tréfás Kukacz Matyinak.” [n. n.], „(Gyermekszínház)” *Pesti Hírlap*, 1905. jan. 6., 9.

36 [n. n.], „Gyermekszínház”, *Budapesti Hírlap*, 1908. okt. 22., 15.

37 A *János vitéz* nyomtatásban az 1845-ös első megjelenésétől a daljáték bemutatásig eltelt közel hatvan év alatt huszonzét kiadásban jelent meg, emellett a középiskolák alsóbb évfolyamaiban kötelező olvasmány volt, ugyanakkor a színpadi feldolgozás a korábnál szélesebb célközönséget volt képes elérni és ezáltal körükben is népszerűsíteni Petőfi költeményét és Kacsóh zenéjét. ORAVECZ Ödön, „A »János vitéz« története”, *Budapesti Hírlap*, 1905. szept.

A mű intenzív populáris recepciója lehetőséget teremtett több *János vitéz*-paródia megalkotására is, amelyek a közismert műnek többnyire társadalomkritikai felhangokkal ellátott, ironikus és szórakoztató átíratok voltak. Urai Dezső és Roóz Rezső 1905 nyarán mutatta be a Népligeti Színkörben *Jónás vigéc* című három felvonásos komikus művét,³⁸ ugyanekkor volt a premierje a Városligeti Színházban Mérei Adolf és Vágó Géza *Kukorica Jónás* című parodisztikus daljátékának (zenéjét Karl Klepsch szerezte). Ez utóbbi előadás érdekességét aktuálpolitikai vonatkozásai adták, ugyanis egy választási küzdelem keretében a mű ismert szereplőin kívül az akkori politikai és társadalmi élet népszerű alakjai is megjelentek a mulatságos epizódokban.³⁹ Az 1905-ös esztendő különösen termékenynek bizonyult a *János vitéz*-paródiák terén, ugyanis egy harmadik János vitéz-változatról is tudomásunk van: a színész, későbbi színházigazgató Mariházy Miklósnak és aradi színésztársának, Sarkadi Vilmosnak *János vigéc* című énekes paródiája is fennmaradt.⁴⁰ Az akkori városi-nagypolgári miliőbe helyezett darab főszereplői Ittenheim Iluska, a bankár lánya és Cukorrépa János, bankbizományos voltak. A darabot 1905 nyarán mutatták be Aradon akkor, amikor már a helyi közönség körében is ismert és kedvelt volt Gaal Mózes, de különösen Bakonyi Károly és Kacsóh Pongrác *János vitéz*-változata.⁴¹

János vitéz. Daljáték három felvonásban (1904)

A *János vitéz* recepciótörténetében igazi fordulópontot jelentett a Bakonyi Károly, Heltai Jenő és Kacsóh Pongrác által jegyzett daljáték. A magyar operett történetének legnagyobb sikerét, a máig legismertebb zenés *János vitéz*-adaptá-

29., 8–9, 9. A szerző két évvel korábban publikált dolgozatában huszonhat *János vitéz*-kiadást számlált: ORAVECZ Ödön, *János vitéz: Irodalmi tanulmány Petőfi Sándor költeményeihez* (Rozsnyó: Sajó-Vidék könyvnyomda, 1903), 74.

38 „Népligeti Színkör”, in SZÉKELY György, szerk., *Magyar színházművészeti lexikon*, 556 (Budapest: Akadémiai, 1994).

39 [n. n.], „Darabontok a színpadon”, *Pesti Hírlap*, 1905. jún. 17., 7. A paródia daljátékot karikírózó elemeiről lásd NAGY Ildikó, „Háromszínű zászoló», avagy »Az orfeum tanyám: Ott békén hagy hazám!»: Adalékok a magyar századforduló mentalitástörténetéhez Kacsóh, Heltai és Bakonyi, *János vitéz* és Lehár–Leon–Stein: *A víg özvegy* alapján”, *Színháztudományi Szemle*, 30–31 (1996): 162–171, 167.

40 MARIHÁZY Miklós, SARKADY Vilmos és HUBER Miksa, *János vigéc: Énekes paródia*, szövegét írták MARIHÁZY Miklós és SARKADY Vilmos, zenéjét összeállította és írta HUBER Miksa (Arad: Aradi Nyomda, 1905).

41 Gaal Mózes *János vitéz*-feldolgozását 1904. november 23-án mutatták be Aradon. A következő év legnagyobb sikere és a nyári évadban is a legtöbbször játszott darab az addigi minden sikert ott is megdöntő Kacsóh-daljáték volt, melynek aradi premierjére 1905. március 20-án került sor. PIROSKA és PIROSKA, *Az aradi magyar színjátszás...*, 1: 315–320.

ciót 1904. november 18-án mutatták be a Király Színházban. A szöveggönyt Petőfi költeménye alapján Bakonyi, a verseket Heltai írta, zenéjét pedig az akkor még szinte teljesen ismeretlen zeneszerző és zenepedagógus, Kacsóh Pongrác szerezte.⁴² A csőd szélén álló színházat a bezárástól mentette meg a Bokor József rendezésében színpadra állított darab, ugyanis a daljáték minden várakozást felülmúló kasszasiker lett. Alig öt hónap alatt érte el a kétszázezres nézőszámot, megszakítás nélkül pedig több mint százötvenszer játszották, számos vidéki és több külföldi színház is megvette a darab előadásának jogait. A színmű nyomtatásban is megjelent, a zenés játék szövegéből egymillió, a kottáiból félmillió példány fogyott,⁴³ a zenemű sikerdalai pedig nem sokkal a bemutató után hangfelvételeken is forgalomba kerültek – bár a zeneszerző engedélye nélkül.⁴⁴ A dalok emiatt egy érdekes, precedens értékű szerzői jogvita tárgyát képezték, akkor még ugyanis tisztázatlan volt, hogy vajon szerzői jog megsértését jelenti-e a zeneművek gépi többszörözéssel való jogosulatlan terjesztése. Kacsóh 1908-ban szerzői jog bitorlása miatt beperelte Sternberg Ármin és testvére cégét, amely a zenemű hat dalát (*A fuszulyka szára, Kukoricza Jancsi belépője, Iluska dala, Furulya nóta, Egy rózsaszál, Kék tó*) fonográfhangereken és hanglemezeiken többszörösítette és terjesztette. A jogi procedúra kimenete az lett, hogy a hatályos szerzői jogi törvényt (1884. évi XVI. tc.) a zeneművekre is megfelelően, kiterjesztőleg alkalmazták, és a szakértő bizottság véleményére alapozott döntés szerint a bíróság a forgalmazott hangfelvételeket szerzői jogba ütközőnek ítélte, a nevezett céget vétkesnek találta, az alperest kártérítésre és pénzbüntetésre kötelezte, s elrendelte a hangfelvételek elkobzását is.⁴⁵

42 Kacsóh akkoriban egy fővárosi gimnáziumban matematikát és fizikát tanított. A Málnai-féle leányiskolában az intézet növendékei számára írta a *Csipkerózsa* című (szintén mesei témájú) daljátékát, amelyet Bakonyi is hallott, és olyannyira magyarosnak érzett, hogy ez alapján kérte fel Kacsóht a *János vitéz* megzenésítésére. KOCH Lajos, „Kacsóh Pongrác 70. születésnapjára”, *A Zene* 24, 4. sz. (1943): 54–55, 54. A *Csipkerózsa*ból egyébként több dal és motívum is átkerült a *János vitéz*be (például a *Kék tó* és a *Megálmodtam réges-régen* c. dalok), vö. KOCH, *Kacsóh Pongrác „János vitéz”-e...*, 5.

43 NAGY Ildikó, „A Király Színház”, in GAJDÓ Tamás, szerk., *Magyar színháztörténet 2: 1873–1920*, 605–631 (Budapest: Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001), 614. A darab szövege és énekszámai a bemutatóval egyidejűleg jelentek meg nyomtatásban, az utóbbi két külön füzetben. A szöveggönyv: BAKONYI Károly, „János vitéz: Daljáték három felvonásban”, a verseket HELTAI Jenő, zenéjét szerzette KACSÓH Pongrác (Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata, 1904); A dalokat tartalmazó kottás kiadvány: *János vitéz: Daljáték, zenéjét szerzette Kacsóh Pongrác dr., írta BAKONYI Károly, HELTAI Jenő versei* (Budapest: Bárd Ferencz és Testvére, [é. n.]).

44 *Magyarország*, 1905. szept. 10., 28. A korabeli hirdetések tanulsága szerint a „János Vitéz összes felvételei” kaphatók voltak.

45 Az 1909. évi április 15-én meghozott döntés jogtörténetileg is érdekes, amelynek részletes indoklását lásd: [TÖRY Gusztáv], „A törvény által védett zeneműveknek fonográf-hangereken,

Az alkotók és kortársaik visszaemlékezései alapján meglehetősen kockázatos vállalkozás volt a Petőfi-művet színre vinni. Bakonyi baráti köre, beleértve a Király Színház igazgatóját, Beöthy Lászlót is, éppen Petőfi kultikus pozíciója miatt nem tartották jó ötletnek a költemény feldolgozását (láttuk, a kritika korábban Jánosházy esetében kíméletlen volt):

Amikor Bakonyi Károly [...] először említette, hogy a *János vitéz* gondolata foglalkoztatja, kinevettük és összeszidtuk. Azonkívül, hogy szentségtörésnek tartottuk a dolgot, nyilvánvaló ostobaságnak látszott, hogy valaki az irodalomtörténet legtisztább epikus munkájából akarjon drámai hatásokat kihozni.⁴⁶

Azt a kérdést, hogy mi lehetett a *János vitéz* daljáték kivételes hatásának titka, sokan próbálták megfejteni.⁴⁷ Az alapul vett *mű* kiválasztása, nem kevésbé a kor legnemzetibb magyar költőjeként számon tartott *szerző* személye nyilván preformálta a daljáték befogadását. Emellett a jól megírt librettó, a kiváló zene és a médium, a társadalmi, etnikai és műveltségi szempontból heterogén közönség igényeit kielégítő színház tömegbefolyásoló hatása együtt adta a siker kulcsát.⁴⁸ Petőfi Sándor már halálával szimbóllummá vált,⁴⁹ a Petőfi-kultusz pedig a bemutatott idején már régóta, intézményesített formában is virágzott.⁵⁰ A *János vitéz*

---

vagy ariszton-lemezeken való többszörözése és forgalombahozatala: a szerzői jog bitorlása”, in *Polgári jogi határozatok tára: A Kir. Kúria hivatalos kiadványa* (Budapest: Franklin, 1918), 118–123.

46 BEÖTHY [!] László, „A »János vitéz« születése”, *Rádióélet* 1, 8. sz. (1929): 14.

47 Érdemes ugyanakkor azt is megemlíteni, hogy a darabnak nem minden körben volt teljesen osztatlan sikere. Bartók Béla egy édesanyjának címzett magánlevelében kifejezetten elítélően nyilatkozott a zeneműről, nem kevésbé a magyar közönség ízléséről: „Hagyjuk a szamarakat szamaraknak lenni, és menjünk minden szellemi produkcióval külföldre. *Füljanak az itteniek a jánosvitézbe, meg a vígözvegybe, semmi közöm hozzá.*” Bartók Béla özv. Bartók Bélánénak, Budapest, 1907 eleje. DEMÉNY János, szerk., *Bartók Béla levelei* (Budapest: Zene-műkiadó, 1976), 116. (Kiemelés tőlem: D. M.)

48 NAGY Ildikó, „Háromszínű a zászló”: *A századforduló társadalmi Kacsóh–Heltai–Bakonyi: János vitéz című daljátéka tükrében*, 1991:60. (Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet könyvtára, Q 18.152)

49 „[Petőfi] személye szinte már halála pillanatában legendává, a dicsőséges-tragikus nemzeti sors szimbólumává vált. Benne siratta el Magyarország minden elbukott szabadságharcát, a nádfedelű parasztházból a világhírig eljutó költő táplálta nemzeti büszkeségét.” KALLA Zsuzsa, „Irodalmi relikviák – világi ereklyék (A Petőfi-relikviák története)”, in KALLA Zsuzsa, szerk., *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei* 1 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994), 67–90, 72.

50 A Petőfi Társaságot 1876-ban alapították, amely kimondottan a Petőfi-kultusz terjesztését tűzte ki feladatául. Kerényi Ferenc szerint azonban Petőfi kultuszának első híradása ennél is korábbi, 1844 decemberéből való. A kultusz első szakaszának megalapozói a Petőfi kapcsolatszerébe tartozó ismerősök, lelkészek, kántorok, tanítók és papok, a mezővárosi-falusi

a daljáték megszületésének idején régóta a magyar irodalmi kánon része volt, amelyet a széles közönség számára leghatékonyabban az iskolai olvasókönyvek⁵¹ és az olcsó, populáris kiadások közvetítettek.⁵² A nézők tehát iskolai emlékeik és olvasmányélményeik alapján előzetes ismeretekkel rendelkez(het)tek a darabról, amelyek megkönnyít(h)ették az előadás befogadását.⁵³ Ezeken túl a kor ünneptelt sztárjainak felvonultatása (Fedák Sári, Szamosi Elza, Papp Miska, Németh József),⁵⁴ nem utolsósorban pedig a zene, a jól eltalált, magyarosnak érzett zenei hangzásvilág játszott kiemelt szerepet a darab páratlanul nagy sikerében. A zeneszerző a korszak népszerű zenei műfajaiból (népies műdal, verbunkos, operett, kuplé) merített, a nótázási hagyománynak megfelelő magyaros *zenei formanyelv* megválasztása során.⁵⁵ A daljáték premierjével egy új műfaj, a magyar operett

---

humán értelmiségi réteg képviselőiből kerültek ki. KERÉNYI Ferenc, „A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)”, in *Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei 9, 198–203 (Budapest: PIM, 2000), 198–199.

- 51 Előszőr Tatay István 1847-es poétika- és retorikatankönyve között a műből szemelvényeket. GULYÁS, „Petőfi Sándor: *János vitéz...*”, 92. A *János vitéz* XIX. századi tankönyvekben való recepciójáról és műfaji meghatározásairól részletesen Uo. 99–117. Ugyanakkor Nagy Ildikó megállapítása szerint a *János vitéz* a folyamatos tankönyvirodalmi recepció ellenére sem tartozott a századfordulón a legnépszerűbb olvasmányok közé („[a *János vitéz*] nem volt igazán benne a köztudatban.” NAGY, „*Háromszínű a zászló*”, 71.
- 52 A Franklin Olcsó könyvtár-sorozatában például 1900-tól 1919-ig hat kiadásban jelent meg a költemény: PETŐFI Sándor, *János vitéz*, Olcsó könyvtár ([Budapest]: Franklin, 1900).
- 53 A közoktatásban jellemzően már ekkor is az ötödik, illetve hatodik osztályban volt tananyag a *János vitéz*. A korszakban használt tankönyvekben többnyire még csak rövidebb szemelvényeket közöltek a műből, az *elbeszélések, mesék* műfajcsoport reprezentatív példaszövegeiként. Ennek megfelelően az olvasókönyvekben általában a leginkább mesei-népemesei jellegű óriás- és tündérországai kalandsorok képviselték a költeményt. Pl. SCHÖN József és TRÁJTLER Károly, szerk., *Magyar nemzeti olvasókönyv a népiskolák V–VI. osztálya számára*, 2. kiad. (Budapest: Lampel, 1906) 45–49; BENEDEK Elek, KÖRÖSI Henrik és TOMCSÁNYI János, szerk., *Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák V–VI. osztálya számára* (Budapest: Lampel, 1910), 337–339. A XX. század közepétől megfigyelhető tendencia, hogy a tankönyvszerkesztők már a teljes költemény bemutatására törekedtek, a mű nagy részét közölték is, a hiányzó énekek tartalmát pedig röviden, prózában foglalták össze. BARÓTI Dezső és VAJDA György Mihály, *Magyar olvasókönyv az általános iskola V. osztálya számára* (Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet, 1945), 21–54; *Magyar olvasókönyv a katolikus általános iskolák V. osztálya számára*, szerk. Szent István-Társulat tankönyvszerkesztő bizottsága (Budapest: Szent István-Társulat, 1947), 32–57.
- 54 A címszerepet Fedák Sári játszotta, Iluskát Medgyaszay Vilma, a mostohát Csatai Janka, a francia királylányt Szamosi Elza, Bagót Papp Mihály, a francia királyt pedig Németh József alakította.
- 55 Az első felvonásban a népies műdal és a verbunkos uralkodott, a második és harmadik inkább operettszerű volt. Nagy Ildikó meglátása szerint a dalok egyszerűsége megfelelő volt a magyar nótázás hagyományának és a magyar éneklési kultúra akkori szintjének. NAGY, „A Király Színház...”, 612. Bár eredeti népdalok nem szólnak meg a zeneműben, itt jegy-

robbant be a színházi-zenei világba.⁵⁶ A szerző a szövegkönyvet három műfaj irányában dolgozta ki: az első felvonás a klasszikus népszínmű, a második felvonás a bécsi-francia gyökerű operett, míg az utolsó a tündérrege műfaji jegyeit viselte magán.⁵⁷ Bakonyi Károly már a *János vitéz* librettójával is egy tudatos programot valósított meg, amely a magyar operett megújítását (tulajdonképpen létrehozását) célozta.⁵⁸ A népszínmű műfaja a század elejére már leáldozóban volt, a kozmopolita operett pedig nem tudta adekvát módon megjeleníteni és képviselni a nemzeti érzéseket és ideológiát. A cél elérése, a nemzeti operett megteremtése érdekében olyan zeneszerzőt kerestek, aki „nemcsak magyarosan, de magyarul is tud muzsikálni”.⁵⁹ Eredetileg nem Kacsóh Pongrácot kérték fel a dalmű megkomponálására, hanem Huszka Jenőt, 1903-ban a még meg sem nyílt Király Színház műsortervében pedig Sztojanovics Jenő neve szerepelt a *János vitéz* zeneszerzőjeként, végül azonban mindketten visszautasították a felkérést.⁶⁰ Beöthy László úgy emlékezett vissza, hogy Sztojanovics azért nem vállalta a feladatot, mert Heltai versei nem tetszettek neki,⁶¹ megírta azonban saját énekes daljáték-változatát Petőfi költeménye alapján, amelyet iskolai ünnepélyek és jótékonysági hangversenyek számára ajánlott.⁶²

---

zem meg, hogy Heltai Jenő a versek megírásakor felhasználta Kriza János székely népköltési gyűjteményét is, a *Furulya nótát* (*Én vagyok a bojtárgyerek...*) például egy marosszéki (Nyárad-menti) népdal szövege alapján írta (*Udvaromon három vállu...*). KRIZA János, *Vadrózsák: Székely népköltési gyűjtemény* (Kolozsvár: Stein, 1863), 201.

56 Az egykorú recepció a daljátékban a hazai és a nemzetközi zenei jellegzetességek összeegyeztetését célzó törekvést értékelte leginkább: „[Kacsóh] észrevehetőig törekedett, hogy a magyar népdal motívumát s a magyar zene ritmusát beledolgozza a nemzetközi zene formái közé, ami részben szépen sikerült is. Különösen ügyes ebben a tekintetben a második felvonás nagy kara, mely a polka-tempó és a magyar ütem szerencsés vegyítéséből áll. Érdekesek románcszerű dalai is, főként Iluska románca az első felvonásban s a rózsá-románc a másodikban (ez utóbbi rokona a »Csak egy kis lány« magyar nóta témájának), melyekben érdekesen stilizálja és a mi fő, nyújtja a rövid lélegzetű magyar nótát.” M. F., „János vitéz”, *Hazánk*, 1904. nov. 20., 9.

57 KOCH, *Kacsóh Pongrác „János vitéz”-e...*, 13.

58 E programról lásd például: BAKONYI Károly, „A magyar operett”, *Uj Idők* 8, 27. sz. (1902): 25–26.

59 BEÓTHY [!], „A »János vitéz«...”, 14.

60 „János vitéz, operette, Petőfi költői elbeszéléséből írta Bakonyi Károly, zenéjét Heltai Jenő verseire szerette Sztojanovics Jenő,” [n. n.], „A Király-Színház újdonságai”, *Magyar Nemzet*, 1903. szept. 11., 7.

61 BEÓTHY [!], „A »János vitéz«...”, 14.

62 Talán éppen a potenciális befogadókra való tekintettel a színműből a zsványtanyáról szóló (VI.) rész hiányzik: SZTOJANOVITS Jenő, *János vitéz: Írta Petőfi Sándor, Szavallattal egybekötött daljáték iskolai ünnepélyek, hangversenyek, záróvizsgálatok alkalmára*, zenéjét szerette SZTOJANOVITS Jenő, Op. 60, a szöveget kiegészítő versekkel ellátta FALK Rikárd, Polgári leány és fiú iskolák, felső leányiskolák, tanítónőképzők és leánygimnáziumok számára (Budapest: Rozsnyai, 1906).

A Kacsóh-daljáték a közönség szórakozás iránti vágyán túl politikai igényeket is képes volt kielégíteni. A korabeli recepció szerint a „lelkében, levegőjében, dalos szava minden lendülésében magyar darab”⁶³ mindenekelőtt a *magyar nemzet* szimbólumává tette a *János vitézt*, amelynek értelmezésében a hazafias érzelmek és a Magyarországhoz való hűség váltak hangsúlyos elemekké. A *János vitéz* daljáték éppen abban volt újszerű, hogy tudatosan és direkt módon alapozott a közönség hazafias érzéseire és a nemzeti identitásra. A hazaszeretet a mű számos pontján kifejeződést nyert, de talán leghangsúlyosabbá az utolsó felvonásban vált. A színpadi mű (ami egyébként sem követte híven Petőfi szövegét) zárójelenete cselekményvezetésében markánsan eltért a költeménytől. Bakonyi librettója szerint Kukorica Jancsiban éppen tündérkirállyá avatása pillanatában a távolból felhangzó furulyaszó olyan erős honvágyat ébreszt, hogy otthagya Tündérországot, és Iluskával együtt végül hazatér falujába. A színiigazgató, Beöthy szerint az *Extra Hungariam non est vita* szellemében történő erőteljes módosítás Bakonyi ötlete volt, ami a közönség elvárásaira nagyon jól rezonált.⁶⁴ A darab tehát a harcos és hősies, a hazájához hűséges János vitéz alakjának ki-domborításával (megkonstruálásával) a nemzeti identitás megerősítésének fontos eszközévé vált.⁶⁵ Mint arra többen rámutattak, az erősödő nemzeti öntudat, a nemzeti érzés kifejeződése iránt fokozódó általános politikai közhangulat mellett a napi politikai események is nagy szerepet játszottak abban, hogy a darab erőteljes nemzeti-politikai színezetet nyert.⁶⁶

Az utókor kuriózumként említi, hogy a darab címszerepét színésznő alakította, Fedák Sári azonban ekkor nem először tűnt fel nadrágszerepben, az tehát, hogy egy nő játssza el Kukorica Jancsit, önmagában nem volt akkora meglepetés a korabeli nézők számára. Az azonban, hogy a szeretett primadonna bő gatyá-

63 [n. n.], „»János vitéz«: Daljáték három felvonásban”, *Ország-Világ*, 1904. nov. 27., 955.

64 БЕОТНУ[!], „A »János vitéz...», 14. A kortárs tapasztalatainak a birtokában írta meg Bókay János a dalmű szubjektív regényét, amelyben egyébként Beöthynek tulajdonította a záróepizód megváltoztatását. BÓKAY János, *Egy rózsaszál szebben beszél...* (Budapest: Zeneműkiadó, 1974), 222.

65 A darab ideológiai olvasatairól részletesen lásd NAGY, „»Háromszínű zászló...»; HUBER Be-áta, „János vitéz, az ideológia huszára: A századforduló operettjében rejlt lehetőségek”, *Irodalomtörténet* 36 (2005): 309–326. Nem véletlen, hogy a daljáték iránti érdeklődés a háborús időszakban megnőtt, Koch Lajos szerint az első világháború első évében pl. huszonhétszer, a második évtől pedig minden második héten újra műsorra került a darab. KOCH, *Kacsóh Pongrác »János vitéz“-e...*, 27.

66 Pl. a darab premierjének estéjén volt az az országgyűlésben az ún. Perczel-féle zsebkendő-szavazás, amikor is a házelnök jeladására megszavazott házszabály-módosítással az ellenzéki képviselők jogköreit jelentősen csökkentették. KOCH, *Kacsóh Pongrác »János vitéz“-e...*, 12; NAGY, „»Háromszínű zászló...», 166. Az előadás további aktuálpolitikai vonatkozásairól lásd a tanulmány alapjául szolgáló disszertációt: NAGY Ildikó, „*Háromszínű a zászló*”: *A századforduló társadalmá...*

ban, szűrben, csizmában, árvalányhajás kalapban és karikás ostorral a kezében lépett a közönség elé, okozott némi izgalmat a színházi vezetésnek.⁶⁷ Az ötlet azonban bevált, és a közönség rajongott a János vitézt alakító Fedákért. Egyes értelmezések szerint azáltal, hogy Fedák Sári a századforduló feminista törekvéseinek egyik olyan reprezentánsa volt, aki szakított a polgári család nőképével, a *János vitéz* a női egyenjogúság eszméjét is képes volt propagálni, ezáltal pedig a mű hagyományos, népies-falusias életvilága modernebb, városias színezetet nyert, ezzel is tágítva a darabbal azonosulni képes nézőközönség körét.⁶⁸

A fenti vázlattal azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a Bakonyi–Heltai–Kacsóh darab korábban soha nem látott színpadi népszerűsége nagyban hozzájárult a Petőfi költeményének az irodalmi olvasóközönségnél sokkal szélesebb körben való ismertté és kedveltté válásához, s egyszersmind valamennyi későbbi *János vitéz*-feldolgozás viszonyítási pontjává is vált.⁶⁹

67 Fedák Sári személyes visszaemlékezésében részletesen beszámolt a darab keletkezéséről, eszerint a színikazgató Beöthy László hevesen tiltakozott a nadrágszerep ötlete ellen: „[...] de az mégis csak lehetetlenség, hogy egy nő gatyában jöjjön ki a színpadra. Ezt még Fedáknak sem szabad. Gondoljátok csak meg, milyen kellemetlen volna a publikumnak, ha rózsaszínű trikóban és lenge ruhákban táncoló kedvencét egyszer csak csizmában és gatyában látná. Ez lehetetlen édes szerzőim erről mindnyájan mondjunk le.” Egyébként eleinte maga Fedák sem tudta elképzelni, hogyan játszhatná ő el a címszerepet. FEDÁK Sári, *Útközben: Beszélgetés a barátommal*, 2 köt. (Budapest: Szöllősi Zsigmond, [1929]) 2:79, 81–82.

68 HUBER, „János vitéz, az ideológia huszára...”, 321–322. Számos fényképfelvétel maradt fenn az előadásról, különösen az első felvonásban Kukorica Jancsit alakító Fedákról. E fényképsorozattól kiindulva Bódis Mária a színházi fotó történeti forrásként való használatára tesz kísérletet, bár megállapítása szerint maga az előadás nem rekonstruálható e fényképek alapján. BÓDIS Mária, „Kacsóh Pongrác–Heltai Jenő–Bakonyi Károly: János vitéz, Király Színház 1904. november 18.”, in BÓDIS Mária, *Két színházi siker a századelőn: Előadás rekonstrukciók* (Budapest: Magyar Színházi Intézet, 1984), 15–83, 57.

69 Ezzel párhuzamosan a *János vitéz* kereskedelmi márkanévként is funkcionált, a bemutatót követően ugyanis e néven több árucikket is bejegyeztek. Nagy Ildikó az 1905-ös Központi Áruvédjegy Értesítő alapján „János vitéz”-néven bejegyzett kalapot, szivarkát, vászontípust és fénymázat is említ dolgozatában: NAGY, „*Háromszínű a zászló*”, 57. Húsz évvel később nyílt meg a főváros legszebb sörözője-borozója, az Erzsébet Szálló pincéje, amelynek falaira Sándor Béla festőművész tizenkét darabos *János vitéz*-képsorozata került (a hely későbbi nevei az itt elhelyezett pannók után János-pince, illetve János Vitéz söröző lett), a festmények alapján az 1930-as években képlepsorozat is forgalomba került. A János vitéz-téma populáris felhasználásának későbbi példái közül említhető még a csokoládépapír változat is. A Szerencsi Csokoládégyár 1968-ban kezdte el a *Mese* elnevezésű csokoládésorozat gyártását, amelyben többek között (Ludas Matyi, Hófehérke, Jancsi és Juliska, Róka és a holló, Kacor király mellett) megjelent a János vitéz is. Az aranykeretes mesefigurákat ábrázoló sorozat a Hungaropack csomagolási versenyének díszoklevelét is elnyerte. A kimeríthetetlen téma kiaknázásából a hivatalos emlékezetpolitika is régóta kiveszi a részét (van például János vitéz-szobor, díszkút és park is), emellett a Magyar Posta több alkalommal, 1979-ben Kass János, 1995-ben Majsai Mária, legutóbb pedig 2022-ben Jaschik Álmos grafikai alapján János vitéz-bélyegeket bocsátott ki.

Petőfi a mozivásznon

A magyar némafilmtörténet-írás legnagyobb paradoxona, hogy a filmtörténet-szek primér források hiányában kénytelenek dolgozni, ugyanis a tanulmányozás alapjait képező mozgóképek túlnyomó többsége, azaz a némafilmek közel kilencven (!) százaléka elveszett. A filmek nélküli filmtörténetírás kényszerűsége okán a korszak kutatói jellemzően nem a végtermék, azaz nem a filmek felől, inkább a film intézmény- és társadalomtörténete, a filmelőállítás folyamata, a gyártás, valamint a forgalmazás mentén közelítik meg a magyar filmtörténet első korszakát.⁷⁰ Mindezt szem előtt tartva igyekeztem az 1916-ban forgatott film alkotóiról, gyártásáról és recepciójáról minél több információt összegyűjteni és ezeket társadalom- és kultuszörténeti kontextusban értelmezni. A felhasznált források nagy részét a XX. század eleji színházi és filmes szaksajtó (különösen a *Színházi Élet*, a *Mozgófénykép Híradó* és a *Mozihét* beszámolóí), valamint a film alkotóinak visszaemlékezései képezik. Mielőtt azonban a *János vitéz* című némafilm bemutatására rátérnék, érdemes még egy kis kitérőt téve szemügyre venni Petőfi alakjának és műveinek néhány korai filmes feldolgozását is.

A magyar néma játékfilmgyártás a kezdeti kísérletező szakasz után az 1910-es évek elején indult, virágkorát az évtized második felében élte.⁷¹ A hazai kinematográfia az első világháborús konjunktúra következtében dinamikus fejlődésnek indult, hiszen az akkori legnagyobb filmgyártók alkotásait, olasz, francia és amerikai filmeket nem vetíthettek nálunk, emiatt nagy tömegben kezdték gyártani a magyar filmeket.⁷² A magyar filmgyártás kezdeti korszaka kifejezetten irodalomcentrikus volt, az akkor készült filmek létrejötténél az irodalmi elit aszisztált, így nem meglepő, hogy a hőskort a klasszikus és kortárs magyar irodalom filmes feldolgozásai és filmillusztrációi szokatlanul nagy arányban jellem-

70 BALOGH Gyöngyi, „Előszó”, in MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm története*, 7–25 (Budapest: Palatinus 2003), 7. Öröndetes tény azonban, hogy az utóbbi évtizedekben számos elveszettnek hitt magyar film került elő különböző külföldi köz- és magángyűjteményekből. Abban reménykedve, hogy a *János vitéz* kópiája is előkerülhet még, felvettem a kapcsolatot több európai filmarchívummal, de sajnos pozitív válasz sehonnan sem érkezett. (A film a berlini Deutsche Kinemathek, a Bundesarchiv filmosztálya, a frankfurti filmintézet, a müncheni filmmúzeum és a francia nemzeti filmarchívum, a CNC gyűjteményeiben sem található meg. Ezúton is köszönöm az ott dolgozó munkatársak készséges tájékoztatását).

71 NEMESKÜRTY István, *A magyar film története, 1912–1963* (Budapest: Gondolat, 1965). A korszak filmgyártásáról összefoglalóan: MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm története, 1896–1918* (Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1966).

72 A magyar filmipar fejlődésére jellemző az elkészült filmalkotások számának dinamikus növekedése: 1915-ben 26 nagyjátékfilm készült, 1916-ban 47, 1917-ben 75, 1918-ban pedig már 102. NEMESKÜRTY, *A magyar film története...*, 39.

zik.⁷³ Ennek oka az volt, hogy a korszak vezető értelmisége az irodalmi műveltség terjesztését remélte az új médiumtól, míg a filmipar képviselői a mozgókép elfogadtatását várták a magyar irodalom remekműveinek megfilmesítésétől.⁷⁴ Így is meglepő lehet, hogy a magyar némafilm e szakaszában 1914-től nyolc év leforgása alatt (legalább) négy nagy filmet is forgattak Petőfi alakjáról vagy műveiből.⁷⁵ A Petőfi-filmográfia legkorábbi darabját egy négy felvonásra osztott nagyjátékfilmet Aczél Pál készítette a költő életéről *Az apostol* című műve alapján 1914-ben. A kortárs beszámolókból tudható, hogy a progresszív filmben szokatlanul éles társadalomkritika fogalmazódott meg.⁷⁶ A filmben Petőfi lánglelkű költőként és szabadságharcos, majd hősi halált halt katona képében jelenik meg. A filmben Petőfit K. Kovács Andor, Szendrey Júlia szerepét R. Saár Aranka alakította.⁷⁷ Két évvel később Janovics Jenő hat Petőfi-költemény kisfilm-változatát álmodta meg *Petőfi-dalciklus* címen. Öt versfeldolgozás 1916-ban el is készült (*Falu végén kurta kocsmá, Befordultam a konyhára, Lopott ló, A kisbéres, A magyar nemes*),⁷⁸ a hatodik vers, *A csaplárné a betyárt szerette* rövidfilm-adaptációját csak 1917-ben, az együttes bemutatóra fejezték be. Veress József szerint a *Petőfi-dalciklust* a kor többi némafilmjéhez hasonló statikusság és naivitás, bőbeszédűség és poentirozottság jellemezte, Nemeskürty István ugyanakkor azon az állásponton volt, hogy a

73 Nemeskürty a magyar filmgyártás hőskorszakából harminchat klasszikus és nyolcvannégy olyan kortárs szerzőt sorol fel, akiknek a művét megfilmesítették. Uo., 325–327.

74 „Korai filmművészetünk legbefolyásosabb elfogadtatói mégis a klasszikus vagy félklasszikus magyar színdarabok, regények, költemények alapján készült mozgófényképek voltak [...] Ezek voltak a nemzeti jelleg alapvető bizonyítékai és biztosítékai az esztétikai eszmecserék során.” KÖHÁTI Zsolt, *Tovamozduló ember tovamozduló világban: A magyar némafilm 1896–1931 között* (Budapest: Magyar Filmintézet, 1996), 85. E megállapítást támasztja alá a Petőfi Társaság főtítkárának nyilatkozata az első Petőfi-filmről: „A legfontosabb szempont volt előttem, az »Apostol« című film megítélésénél, hogy vajjon a felvételek mennyire adják vissza Petőfi geniejének e csodálatosan mély filozofiájú, hatalmas erejű, megindító lírájú, forradalmi alkotását.” PAKOTS József, „Az első Petőfi-filmről, *Az Apostolról*”, *Mozgófénykép Híradó* 10, 14 sz. (1916): [?].

75 NEMESKÜRTY István, „Petőfi a moziban”, *Kritika* 1, 11. sz. (1972): 32. Meg kell azonban jegyezni, hogy később is jellemző, hogy minden korszak elkészíti a saját Petőfi-filmjeit. A dolgozat időkeretein túlnyúló szemléjüket lásd pl. PÁNCZÉL György, „A magyar film és Petőfi”, *Filmvilág* 16, 6. sz. (1973): 11–14; VERESS József, „Lapok a Petőfi filmográfiából”, *Alföld* 24, 1. sz. (1973): 86–89.

76 Nemeskürty István szerint ez volt az első tudatosan társadalombíró alkotás a magyar filmművészetben. NEMESKÜRTY István és SZÁNTÓ Tibor, *A magyar filmművészet képeskönyve* (Budapest: Helikon, 1985), 12. A bemutatóról szóló beszámoló a mű időszerűségét hangsúlyozta: „[Petőfi] A lánglelkű költő, aki a magyar szabadságharcban mint költő lantjával, és mint katona halált osztó kardjával tevékenyen részt vett s ott hősi halált halt, a mai kornak teljesen pendantja.” K. B., „Az »Apostol« bemutatója”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. márc. 26., [20].

77 A filmből képeket is közlő visszaemlékezés: KERTÉSZ Dániel, „Az első Petőfi-film: *Az Apostol: A női főszereplő emlékezik*”, *Film – Színház – Muzsika* 16, 43. sz. (1972): 6.

78 *A magyar nemes* című rész bemutatását a cenzúra nem engedélyezte.

dalciklus a „realista magyar filmművészet legszebb darabjai közé tartozhatott”.⁷⁹ Időrendben a következő Petőfi-film a magyar némafilm addigi legnagyobb szabású vállalkozása, a *János vitéz* megfilmesítése volt 1916-ban (részletesen lásd alább). Ezt követte a Deésy Alfréd és Sas Ede nevéhez fűződő, a Petőfi-centenárium ünnepségeit bevezető nagyjátékfilm 1922-ben, amelyben Petőfit Uray Tivadar, Szendrey Júliát pedig Bajor Gizi alakította. A Hevesi Sándorral közösen filmre írt *Petőfi, a nagy költő élete, szerelmei és dicsőséges halála* című film négy nőalak (Petőfi édesanyja, szerelme, felesége és az allegorikus „Hungária”) köré épült fel. A filmtörténészek által meglehetősen ellentmondásosnak ítélt alkotás a Petőfi Társaság megrendelésére készült „hivatalos film” volt, amelyet az erőszakos kultusképzés jegyében a moziknak kötelező volt másorra tűzni. A *János vitéz*-receptió tekintetében figyelemre méltó, hogy Deésy visszaemlékezése szerint a Petőfi életéről szóló film egy jelenetében a költő Kukorica Jancsiként tűnik fel:

A történetben Petőfinek egy romantikus ifjúkori szerelme is szerepelt, és volt egy jelenet, amelyben Uray Tivadar – „Petőfi” – beleálmódja magát *János vitéz* szerepébe, ugyanakkor a film meséjében szereplő ifjúkori szerelme mint „Iluska” tűnik elébe. Ez az egy jelenet volt „János vitéz” jelenet, egyébként a film Petőfiről szólt.⁸⁰

A Petőfi-filmográfia ezen negyedik (Aczél Pál 1914-es, Illés Jenő 1916-os és Janovics Jenő 1916–1917-es filmje utáni) nagy mozijának elkészítésére és forgalmazására jött létre a Petőfi Filmvállalat.⁸¹ A megrendelő irodalmi társaság csak a film elkészültét követően szerzett tudomást arról, hogy Deésy Alfréd Sas Edével egy másik Petőfi-filmet is készít *Bolond Istók* címen (Sas azonos című daljátéka alapján), ezért pert indítottak ellenük arra való hivatkozással, hogy a film sérti a kiadói jogokat, ezért kérték a film bírói lefoglalását.⁸²

Az eredetileg színészként induló Deésy Alfréd még egy filmben elővette a *János vitéz*-témát. 1924-ben, három színpadi és három filmrészből álló, úgyne-

79 VERESS József, „Lapok a Petőfi filmográfiából”, *Alföld* 24, 1. sz. (1973): 86–89, 87; NEMESKÜRTY, *A képpé varázsolt idő*, 89.

80 [n. n.], „Kis filmnapló”, *Film – Színház – Muzsika* 5, 6. sz. (1961): 46. Azon interpretációs hagyomány, amely Petőfi költészetének egyes elemeit a költő személyével azonosítja és a szerző alakjával ábrázolja, az első ismert, Aczél Pál által rendezett Petőfi-filmben is megjelent, egyébként pedig a tankönyvirodalom Petőfi-receptiójára a XIX. század óta jellemző.

81 A film keletkezését irattári dokumentumok alapján rekonstruálta: SÜLYOK Bernadett, *Egy elveszett Petőfi-mű dokumentumai: Kultuszmű a költő születésének századi évfordulóján*, https://pimblog.blog.hu/2022/12/14/egy_elveszett_petofi-film_dokumentumai.

82 [n. n.], „Harc a »Bolond Istók« körül”, *Pesti Hírlap*, 1922. dec. 29., 5–6. Az ötfelvonásos film azonban elkészült, 1923-ban mutatták be, a főszerepeket K. Takáts Ili, Eöry Mária, Vendrei Ferenc, Bérczi Ernő és Beller Frigyes játszották.

vezett filmszkeccset rendezett, amelynek főszereplői Sugár Gyula, Loháty Lajos és Tubay Nusi voltak. E filmből fennmaradt egy közel 13 perces töredék, amely digitalizálva is hozzáférhető.⁸³ Bár a filmes szakirodalom ezt az alkotást Petőfi költeményének fantáziátlan és felejthető feldolgozásaként tartja számon,⁸⁴ a rendező visszaemlékezése szerint a filmszkeccs forgatókönyvét nem közvetlenül Petőfi *János vitéze* alapján írták.⁸⁵ A következő évtized Magyarországon is már a hangosfilm térnyerését és ezzel a filmgyártás új korszakát hozta magával. Kovács Gusztáv rendezte a *Nevető Budapest* című kabaréösszeállítást 1930-ban, amelyben a kor sztárjainak tolmácsolásában számos irodalmi művet filmesítettek meg, Móricz Zsigmond és Karinthy Frigyes mellett Petőfitől is.⁸⁶ A *Falu végén kurta kocsmá* később egy önálló kisfilm alapjául is szolgált, amelyet Janovics Jenő forgatókönyve alapján Dáloky János (1939) készített. Végül a Petőfi-filmeknek a második világháborúig tartó szemléjét zárva utalni kell a *János vitéz* hangosfilm-változatára is. Gaál Béla Somogyváry Gyula forgatókönyve alapján 1938-ban az 1904-es Kacsóh-daljátékot filmesítette meg (főszereplői Palló Imre, Dayka Margit, Csontos Gyula és Bilicsi Tivadar voltak). Érdekességként említem, hogy a filmes cenzúrabizottság több módosítást is javasolt a már elkészített alkotáson, majd 1944-ben megsemmisítési listára került, szerencsés módon azonban a mozifilm teljes egészében fennmaradt.⁸⁷

83 A hibrid műfajú filmszkeccs divatja az 1910-es évek közepén kezdődött Magyarországon, sajátossága, hogy az előadás egyik fele a filmen, a másik pedig a színpadon zajlik. A külső, természeti felvételt egészíti ki a színpadi rész zenével, énekkel és tánccal, a kétféle (filmes és színpadi) szereplőgárda általában nem azonos. DEÉSY Alfréd, *Porondon, deszkán, mozi-vászonon: Visszaemlékezések*, kiad. KÖHÁTI Zsolt (Budapest: Magyar Filmintézet – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1992), 116. A *János vitéz* filmszkeccs töredékét a Nemzeti Filmintézet Filmarchívum őrzi, ezúton is köszönöm Gesztelyi Júliának és Kertész Zsoltnak a felkutatásban nyújtott segítségüket. A digitalizált filmtöredék megtekintő linkje elérhető: <https://youtu.be/pu9YzQRN6ts>.

84 VERESS József, „Lapok a Petőfi filmográfiából”, *Alföld* 24, 1. sz. (1973): 86–89, 88; KÖHÁTI Zsolt, *Tovamozduló ember tovamozduló világban: A magyar némafilm 1896–1931 között* (Budapest: Magyar Filmintézet, 1996), 209.

85 „Ennek [a *János vitéz* c. filmszkeccsnek – D. M.] a meséjét Adorján László forgatókönyvíróval nem Petőfi költeményéből, hanem egy régi népi játékból vettük, amely – véleményem szerint – Petőfi költeményének is alapjául szolgált.” [n. n.], „Kis filmnapló” *Film – Színház – Muzsika* 5, 6. sz. (1961): 46.

86 A *Falu végén kurta kocsmá* című költeményt Góth Sándor adta elő. [n. n.], „Nevető Budapest”, *Az Újság* 6, 119. sz. (1930): 11; VERESS, „Lapok...”, 88.

87 KOVÁCS Ferenc, szerk., *Magyar filmográfia I*, harmadik, javított, bővített kiadás ([Budapest:] Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1963), 158. A filmet 1944 végén fasiszta ideológiájának tekintették pusztán az egyik szereplő (a Bagót alakító Kiss Ferenc) politikai szerepvállalása miatt. A film egyébként már létrejöttékor is hátrányos helyzetből indult, az első zsidótörvény idején készült film zsidó származású alkotóit el is hagyták a főcímről. 1938-ban az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság a film nyilvános előadását azzal a meg-

János vitéz némafilmen (1916)

A *János vitéz* színpadi feldolgozásainak áttekintését azért éreztem indokoltnak, mert első ránézésre is nyilvánvaló, hogy az 1916-ban elkészített némafilm nem légüres térbe érkezett, a költemény adaptálásának már komoly tradíciói voltak akkor, amikor a filmes megvalósítás ötlete legelőször felmerült.

Petőfi *János vitéz* című költeményének négy filmfeldolgozását tartja számon a filmes szakirodalom, egy részükre fentebb már utaltam: egy egész estés némafilmet (1916), egy néma filmszkeccset (1924), egy hangosfilmet (1938) és egy animációs filmet (1973). Minden bizonnyal ma ez utóbbi, Jankovics Marcell rajzfilmje a legismertebb, melyet a filmtörténet az egyik legfontosabb magyar animációs filmalkotásként tart számon.⁸⁸ Ugyanakkor a korábbi adaptációk is figyelmet érdemelnek, hiszen különleges teljesítménynek számítottak a maguk nemében és idejében. A továbbiakban az Illés Jenő által 1916-ban rendezett *János vitéz* című némafilm keletkezés- és fogadtatás-történetét mutatom be nem pusztán azért, mert ez az első *János vitéz*-filmadaptáció, hanem azért is, mert a filmtörténeti szakirodalom e mozit a magyar némafilm történetének addigi legnagyobb szabású vállalkozásaként tartja számon.⁸⁹

A magyar néma játékfilmgyártás hőskorára esett a *János vitéz* megfilmesítésének gondolata, a Petőfi-műből készült némafilmet az Eugen Illés néven ismert magyar származású (debreceni születésű), világhírű berlini filmes szakember, Illés Jenő rendezte 1916-ban.⁹⁰ Illés a háború miatt 1915-ben csak ideiglenesen érkezett haza Magyarországra, jelentős filmes tapasztalat birtokában, hiszen közel száz német film rendezésén volt túl.⁹¹ A *János vitéz* című némafilm forgató-

---

kötéssel engedélyezte, hogy ki kell vágni a filmből „azt a jelenetet, ahol a burkus király a trónszékből kukoricát vesz elő s azt eszi.” 1944-ben a további forgalmazásról úgy határoztak, hogy az első felvonásból ki kell vágni azt a képet és szöveget, „amelyben a strázsamesternek a háború kitörésére vonatkozó bejelentése után a nők kétségbeesve jajgatnak. Ki kell vágni továbbá a filmjegyzékből Gózon Gyula nevét.” GAL Mihály, *Cenzúrák és cenzúrák: Az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság tevékenysége 1920–1948* (Budapest: Gondolat, 2020): 361.

88 A Petőfi születésének 150. évfordulójára készített animációs filmet megelőzően több alkalommal is felvetődött a *János vitéz* rajzfilm-változatának ötlete. Jaschik Álmos az 1940-es években figuraterveket is készített hozzá, néhány évvel később pedig bábfilmes változatot terveztek a költemény alapján. VARGA Zoltán, „Jankovics Marcell: *János vitéz*”, in GELENCSÉR Gábor, MURAI András, PÁPAI Zsolt és VARGA Zoltán, szerk., *Magyar filmek 1896–2021*, 347–349 (Budapest: MMA Kiadó, 2021), 347.

89 NEMESKÜRTY és SZÁNTÓ, *A magyar filmművészet képekönve*, 20.

90 1916-ban 48 magyar film készült el, köztük a *János vitéz*. MAGYAR, *A magyar némafilm története...*, 320.

91 Illés Jenő (1877–1951) gépészmérnök, hírlapíró, berlini magyar operatőr, filmrendező, forgatókönyvíró. 1905-től 1939-ig Németországban élt, majd hazatelepült. Berlinben újságíróként és mozitulajdonosként is nevet szerzett magának, 1911-től kezdett filmeket ren-

könyvét Rákosi Tibor fővárosi tanár és Illés közösen írták az elbeszélő költemény alapján. A Kinoriport és a Star filmvállalat együttműködésében elkészült mozi a korszak legköltségesebb produkciója volt (a korabeli beszámolók kétszáz ezer koronás költségvetésről szólnak),⁹² több ezer statisztá felvonultatásával, lenyűgöző csatajelenetekkel és nálunk addig ismeretlen trükkfelvételekkel e filmmel minden korábbinál látványosabb, technikailag világszínvonalú produkciót hoztak létre.⁹³ A 35 mm-es film végső változata 1861 méter hosszú, játékidője pedig két-órás volt.⁹⁴ Az egész estét betöltő film a felfokozott várakozásoknak megfelelően óriási sikert aratott. A *János vitéz* némafilm feldolgozásának recepciótörténete elválaszthatatlan a Kacsóh Pongrác nevével fémjelzett daljátéktól, amelyet a film bemutatása idején már több mint egy évtizede játszottak országszerte. Ugyanakkor a némafilm sikerében nemcsak a darab közkedveltségének lehetett szerepe, hanem a világháború alatt megváltozó társadalmi-politikai szituációnak is, amelyre szintén reflektált a film által megjelenített nemzeti ideológia:

A *János vitéz* ma több irodalmi alkotásnál, mert szimbólum. A színház a múlt század történelmi óráiban ébrentartója volt a nemzeti lelkesedésnek. Érdekes tü-

---

dezni, 1915-ig a Literaria vállalatnál majd a Kinoriport számára. Az első világháborúban bevonult katonákról az orosz fronton háborús híradófelvételeket készített. Magyarországon 1915-től mindössze két esztendő telt el, ez idő alatt kilenc filmet készített, közülük a *János vitéz* en kívül nevezetesebbek a *Szulamit* és a *Monna Vanna* című, szintén daljátékok alapján készült játékfilmek, illetve a *Csonka béna katonák között* című dokumentumfilm. Az 1910-es években Berlinben hozta létre az Ungarisches Filmzentrale elnevezésű filmközpontot, amelynek igazgatójaként jelentős szerepet játszott a magyar filmek külföldi terjesztésében. NEMESKÜRTY, „»Lassankint minden csak mozi lesz...», 98–99; PÁPAI Zsolt, „Illés Jenő: *Szulamit*”, in GELENCSÉR, MURAI, PÁPAI és VARGA, szerk., *Magyar filmek 1896–2021*, 14–15.

92 „A Star semmi fáradságot nem sajnált és ugyszólván szórta a pénzt. A film körülbelül kétszáz ezer koronába kerül, de majd az ősszel, mikor színrekerül, biztos óriási sikerrel fogja igazolni ezt a nagyszabású befektetést.” [n. n.], „Star”, *Színházi Élet* 5, 25. sz. (1916): 16–17, 16. A film mecénása Deésy Alfréd visszaemlékezése szerint Geiger Richárd posztókereskedő volt. PÁNCZÉL György, „Az első magyar filmgyár”, *Filmvilág* 2, 7. sz. (1959): 32.

93 „Mintegy három ezer szereplője van a gigászi filmnek, a francia csatákat valóságos seregek vívják végig és Tündérország népe káprázatos tömegben vonul elénk a képeken.” [n. n.], „Star”, 16–17, 16. Máshol azt írták, hogy a film tömegjeleneteiben hatezer statisztá működött közre: [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz. (1916): 27.

94 A film pontos hossza a filmvizsgáló bizottság hivatalos jelentéséből tudható: „A magyar királyi Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság nyilvános előadásra alkalmasnak találta a következő képszalagokat [...] »János vitéz« című mesét, mely a Star-gyárban 1916. évben készült s 1861 méter hosszú.” KÖSZEGHY Sándor, „A m. kir. Országos Mozgóképvizsgáló Bizottságnak 4/1921. O. M. B. számú rendelete. A m. kir. Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság által nyilvános előadásra alkalmasnak talált, valamint az előadásra megtiltott képszalagok jegyzéke”, *Belügyi Közlöny* 26, 4. sz. (1921): 103–107, 104.

nete a mai időknek, hogy a János vitéz-filmmel a mozi veszi át most ezt a szerepet. Fel fogja villanyozni a közönséget a *János vitéz*-film számtalan jelenete [...].⁹⁵

E sorokkal adta hírül a film bemutatását egy napilap névtelen tudósítója, kiemelve a korszak új médiumának, a filmnek azon szerepét, amelyet a háborús időszakban a hazafias érzelmek ápolásában töltött be.

A némafilm keletkezése

A *János vitéz* filmadaptációjának tervéről először a Korda Sándor által szerkesztett *Mozihét* adott hírt 1916. január végén. A cikkben kolosszálisnak nevezték a készülő mozit, és külön kitértek az egyes jelenetek bravúros technikai kivitelezésére.⁹⁶ A Magyar Kinematográfusok Országos Szövetsége és az Országos Magyar Mozgóképipari Egyesület hivatalos lapja, a *Mozgófénykép Híradó* 1916 februárjától rendszeresen beszámolt a film megvalósulásának folyamatairól. Február 6-án arról írtak, hogy Fodor Ákos és Fröhlich János vállalata, a Kinoriport „szenzációként ható magyar filmvállalkozásba” kezdett.⁹⁷ Ugyanebben a számban a filmvállalat kétoldalas közleménye tudósította a nagyközönséget a film forgatásának megkezdéséről:

Petőfi Sándor halhatatlan költeménye, a *János vitéz* a mai naptól fogva készül a Kinoriport műhelyében. Még eddig semmi színdarabban nem látott monumentális tömegjelenetek! A főváros legelőkelőbb színművészeinek közreműködésével rendezi Illés Jenő.⁹⁸

A filmgyártó vállalat főrendezőjének, Illésnek az irányításával öt operatőr kezdte meg a magyar filmipar addigi legnagyobb szabású filmtervének megvalósítását.⁹⁹

95 [n. n.], „János vitéz a filmen. Bemutató a Mozgókép-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5.

96 „Csodálatos trükköket terveznek a filmben. A griffmadár-jelenetét világszerte eseményesnek gondolják.” [n. n.], „A János vitéz – filmen!: A Kinoriport szenzációja”, *Mozihét*, 1916. jan. 30., [7].

97 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. febr. 6., [6].

98 A kétoldalas hirdetés további tájékoztatása szerint a filmben hatezer statisza fog szerepelni, valamint „a filmfelvétel költségei 130.000 koronára vannak előirányozva.” [n. n.], „János vitéz a filmen...”, [18–19].

99 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz (1916): 27. Az operatőrök közül Berendik István és Zsitkovszky Béla nevét tartja számon a filmes emlékezet (Zsitkovszky az első magyar filmként emlegetett, a *Tánc* című 1901-es dokumentumfilmmel vált ismertté). [n. n.], „Hetven év a Boulevard des Capucines-től a Gyarmat utcáig: A magyar film regénye”, *Film – Színház – Muzsika* 8, 47 (1964): 24–25.

A korabeli sajtóbeszámolóok alapján viszonylag jól rekonstruálható a film készítésének menete, hiszen az első pillanattól kezdve grandiózusként reklámozott alkotást mindvégig élénk sajtóvisszhang kísérte. Innen tudható például, hogy a filmet szokatlanul hosszú ideig, közel fél évig, februártól júliusig forgatták.¹⁰⁰ A film női főszereplője, Hollay Kamilla a következőképpen emlékezett vissza a személyes karrierje szempontjából is kiemelkedő jelentőségű *János vitéz*re:

Nem magam miatt, de hát Illés Jenő rendező 1800 méteres „János vitéz”-e mégiscsak az első egész estét betöltő magyar némafilm volt, hatalmas, látványos kiállításban, s nyugodtan mondhatom, az akkori világszínvonalat elérő produkció [...].¹⁰¹

A gyártó filmvállalatnak érthető okokból jól felfogott érdeke volt, hogy a közönség érdeklődését mindvégig fenntartsa a készülő film irányában, amelyben „Petőfi csapongó fantáziájának legbizarrabb megnyilvánulásai is formát és testet öltöttek”, és amely „a rendezőt soha nem sejtett filmtechnikai problémák elé állította”.¹⁰² A Kinoriport egy áprilisi közleménye arról is hírt adott, hogy a film sajtóbemutatója május közepére várható.¹⁰³ Ehhez képest a nyáron még javában folytak a forgatási munkálatok, és csak jókora csúszással, a nyár végén került sor az első próbavetítésre. A forgatás közben derült ki ugyanis, hogy a nagyszabású elképzelések túlnőttek a Kinoriport anyagi és technikai lehetőségein. Júniusban már arról szóltak a hírek, hogy a film gyártását egy másik, az akkor induló Star filmvállalat vette át,¹⁰⁴ így Illés Jenő mozija a két gyártó közös produkciójaként készült el.¹⁰⁵ A Star egyébként eredetileg csak ennek az egy filmnek az alkalmi előállítására vállalkozott, de Petőfi művének adaptálásával olyan hatalmas sikert aratott, hogy lehetővé vált a Star filmgyár állandó, Pasaréti úti épületének megnyitása. Deésy Alfréd, a *János vitéz* címszereplője és több Petőfi-film későbbi rendezője szerint a film és a filmgyár megvalósítását egy milliomos posztókereskedő, bizonyos Geiger Richárd támogatta. Az anekdota szerint Geiger a

100 [n. n.], „A János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [26]. E számban négy számozatlan oldalon megjelent a teljes film cselekményének leírása, valamint közöltek a filmből tíz jelenetképet is.

101 GESZTI, „A ködfátyolszínháztól a szélesvászonig...”, 28.

102 [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 15. sz. (1916): 24

103 KINO-RIPIORT FILMVÁLLALAT, „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. ápr. 9., [13.]

104 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. jún. 25., [18]. Részben éppen a *János vitéz* sikerének köszönhetően lett a Star az egyik legjelentősebb magyar filmgyár. MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm története...*, 126.

105 [n. n.], „A Kinoriport hat új filmje”, *Mozihét*, 1916. jún. 11. [?].

Star filmgyár megalapítását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Illés Jenő mozija megtéríti a befektetést.¹⁰⁶ Deésy visszaemlékezése szerint

a János vitézzel megtörtént a csoda: hat hét alatt megtérültek a film kiadásai, Magyarországon öt évig volt műsoron, és Amerika is megvásárolta, ami nagy szó volt abban az időben. Álmom valóra vált, Geiger betartotta ígéretét, és megépítettük Magyarországon az első állandó filmgyárat – a Sztárt, Pasaréten.¹⁰⁷

A Star filmgyártó vállalat elsődleges célja irodalmi művek adaptálása volt, a gyár ügyeit a film forgatókönyvírójaként is ismertté vált fővárosi tanárra, Rákosi Tiborra bízták.¹⁰⁸ (A filmgyár egyébként később Bécsben, Berlinben és Zürichben is fiókot nyitott).¹⁰⁹ Visszatérve a *János vitéz* keletkezés-történetére, nem sokat tudunk arról, hogy pontosan hol, milyen helyszíneken zajlott a forgatás. Az bizonyos, hogy a műtermi felvételek mellett több külső forgatási helyszínről is említést tettek a korabeli források. A *Mozgófénykép Híradó* 1916 nyarán a végéhez közeledő filmforgatásról említette, hogy a „Balaton mellett készült felvételek, valamint a mult héten készült éjjeli felvételek egyaránt kitűnően sikerültek”.¹¹⁰ Ezen túl a főszereplő már idézett visszaemlékezéséből ismert, hogy az egyik legelsőként felvett, a patakparton játszódó jelenetet Visegrádon forgatták.¹¹¹ 1916 júniusában készültek a film tömegjelenetei, az ütközetekhez és a tündérországi jelenetekhez volt szükség a legtöbb szereplőre.¹¹² A mozifilm nem csak a hatalmas statisztagárdájával, de a főbb szerepeket eljátszó színművészekkel is nagy

106 „Előbb csináljanak egy filmet, s ha megtalálom a számadásomat[!] – lesz filmgyár!” DEÉSY Alfréd, *Porondon...*, 117–118. Arról, hogy a *János vitéz*t egyfajta próbafilmnek szánták, Deésy máshol is beszámolt: FENYVES György, „A legidősebb magyar filmrendező”, *Színház és Mozi* 8, 33. sz. (1955): 24.

107 PÁNCZÉL György, „Az első magyar filmgyár”, *Filmvilág* 2, 7. sz. (1959): 32.

108 MAGYAR Bálint, *A magyar némafilm...*, 129–130. Az első filmjei Petőfi Sándor, Eötvös József és Dosztojevszkij művei alapján készültek. A filmgyárról szóló korabeli híradást lásd: [n. n.], „Star”, 16–17.

109 [n. n.], „Filmgyár-nyitás Budapesten”, *Pesti Hírlap*, 1917. aug. 12., 9. Sajnos a *János vitéz* külföldi terjesztéséről (a kortársak említett anekdotikus beszámolóin túl) nincs pontosabb információ.

110 [n. n.], „A János vitéz felvételei...”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. júl. 2., [18].

111 DEÉSY Alfréd, *Porondon...*, 117–118.

112 „A napokban csinálták meg a filmmese grandiózus tömegjeleneteit, amelyben mintegy ötszáz szereplő vett részt. Ennek a megrendezése hatalmas munkájába került a film kitudó rendezőjének Illés Jenőnek, mert a hatalmas tömegnek többször kellett átöltözködni, hol kutyaféjű tatárnak, hol huszárnak, hol franciának. Az ütközet-jelenetek fényesen sikerültek, s ez külön szenzációja lesz a magyar filmgyártásnak. A napokban a tündérországi jelenetek kerülnek sorra mintegy négyötyszáz nőstatisztával.” [n. n.], „A Kinoriport hat új filmje”, *Mozihét*, 1916. június 11., [?].

meglepetést okozott a közönségnek. A korábbi gyakorlat ugyanis az volt, hogy „a magyar filmekben feltétlenül nagy és elismert művészeknek kell szerepelniük. Máskép nincs siker.”¹¹³ A *János vitéz* filmes feldolgozásának főszerepeire azonban ismeretlen vagy csak alig ismert művészeket kértek fel. E gyakorlat mögött feltehetőleg nem tudatos koncepció húzódott, a korabeli beszámolókból ugyanis úgy tudjuk, hogy az eredeti elképzelés szerint a bevált receptnek megfelelően, a film főszereplői a kor népszerű színészei lettek volna. Az első híradások még arról szóltak, hogy a film férfi főszerepét az 1910-es évek második felének legnépszerűbb magyar filmszínésze, Várkonyi Mihály játssza.¹¹⁴ Végül mégis Deésy Alfrédé lett a címszerep, aki arról is beszámolt, hogy eredetileg Iluska szerepét is más játszotta volna. A szerepre kiszemelt Lenkeffy Ica művésznő azonban elkésett az első forgatási napról, és az akkor huszonegy éves, a mozivásznon még ismeretlen Hollay Kamilláé lett – az anekdotikus visszaemlékezés szerint mintegy véletlenül – a női főszerep.¹¹⁵ A francia királylány szerepét, csakúgy, mint a tündérkirálynőét, szintén kezdő színésznőkre, Góth Annie-ra és Regős Máriára osztották.¹¹⁶

Illés Jenő *János vitéz* című néma mozifilmjének egyik nagy vonzerejét – az alapul vett mű kultikus pozícióján túl – a trükkfelvételekben bővelkedő, újszerű látványvilág jelentette. A film sikeréhez azonban hozzájárult az a tény is, hogy a magyar operett történetének legnagyobb diadalát elkönyvelő színházi daljáték zeneszerzőjét, Kacsóh Pongrácot kérték fel a zenei aláfestés megkomponálására. A film pozitív fogadtatásában tehát Petőfi alakja mellett fontos szerepet játszhatott a *János vitéz* daljátékkal ismertté vált zeneszerző személye is, a film e kettős kultikus pozícióban való értelmezése hangsúlyosan meg is jelent a filmről szóló sajtóhírekben és kritikákban.¹¹⁷ Ennek ellenére a film tényleges zenéjét illetően csak feltevéseket fogalmazhatunk meg, ugyanis a hírek arra nem tértek ki részletesebben, hogy a „fülbemászó”, „bűbájos, szívbemuzsikáló melódiák”

113 [n. n.], „Star filmvállalat”, *Mozgófénykép Híradó* 10, 52. sz. 1916. dec. 24., [?]

114 [n. n.], „Nagy munka a Kinoriportnál Beszélgetés Fröhlich Jánossal”, *Mozihét* 2, 6. 1916. febr. 6., 4–5, 4.

115 DEÉSY Alfréd, *Porondon...* 118. A korabeli kritikusok magasztalták az addig ismeretlen színésznő alakítását: „Finom, bájos arcéle nagyszerűen érvényesült a filmen, fiatalos alakja pedig Iluska személyéhez pompásan illett.” [N. N.], „János vitéz” *Mozgófénykép Híradó* 10, 52. sz. 1916. dec. 24., [?].

116 A további szereplők közül említést érdemel Kürti Teréz (boszorkány), Szöreghy Gyula (zsi-ványok vezére) és Lóth Ila (táncoló tündér).

117 „[...] a film előadásait Kacsóh Pongrácnak a filmhez instruált zenéje fogja kísérni.” [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 15. sz. (1916): 24. „[...] A film nagy sikerének egy másik bizonyítéka a film részére szerzett zene, amely a zseniális Kacsóh Pongrác hangulatos alkotása.” KINO-RIPIORT FILMVÁLLALAT, „János vitéz”, [13].

mennyiben épültek a mindenki számára jól ismert daljáték zenéjére.¹¹⁸ Feltehetőleg a film alkotói a zenei aláfestéssel olyan dallamvilágot idéztek meg és olyan motívumokkal egészítették ki a vizuális megoldásokat, amely a korabeli nézők számára nemcsak ismerősek, de nagyon népszerűek is lehettek. Kacsóh még nem készült el a zenével, amikor a *Mozihét* tudósítója riportot készített a filmgyár egyik tulajdonosával. E beszélgetésből úgy tűnik, hogy az eredeti terv Illés koncepciójának megfelelően az volt, hogy Kacsóh a színpadi adaptációtól *eltérő* zenével oldja meg a feladatot:

Kacsóh Pongrác zenéje kíséri majd a filmet, amely a komponista *egészen új műve lesz, nem az operett zenéje*, hanem a film jeleneteit és eseményeit követő.¹¹⁹

Ugyanakkor ennek ellentmond a film premierjéről szóló beszámoló, ami szerint a film vetítésekor nagyzenekari kísérettel az operett zenéje csendült fel.¹²⁰ Függetlenül attól, hogy a tényleges előadások során a jól ismert dalok vagy azok átíratái, esetleg teljesen új szerzemények hangzottak-e el, a Petőfi–Kacsóh kettős kultuszba ágyazott filmadaptáció sikere az 1910-es évekbeli Magyarországon nem lehetett váratlan.

A film fogadtatása

A *János vitéz* című mozifilmről 1916. július 9-én jelentették be, hogy hosszú munkálatok után végre teljesen elkészült.¹²¹ A kultuszminisztérium erkölcsi támogatásával készült film¹²² korabeli recepciójának egy erőteljes vonulata szerint

118 „[...] a filmnek az a csábító tulajdonsága, hogy a Kacsóh fülbemászó muzsikáját játsszák hozzá kíséző zenének.” [n. n.], „»János vitéz« a filmen”, *Színházi Élet* 5, 36. sz. (1916): 16–17, 16; „Említenünk sem kell, hogy a János vitéz jeleneteit Kacsóh Pongrácz bűbajos, szívbemuzsikáló melódiái fogják kíséni, helylyel-közzel más klasszikus magyar motívumokkal tarkítva.” [n. n.], „János vitéz a filmen: Bemutató a Mozgókép-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5, 4.

119 [n. n.], „Nagy munka a Kinoriportnál Beszélgetés Fröhlich Jánossal”, *Mozihét*, 1916. febr. 6., 4–5, 4.

120 [n. n.], „János vitéz: Teljes zenekisérettel színre kerül hétfőtől csütörtökig az Apollóban”, *A Mozi*, 1916. szept. 17., 2. Ehelyütt közöltek először képeket is a filmből (a csatázó János vitézről és a tündérekről).

121 „Bizonyos, hogy Petőfinek ez az örökbecsű remek műve, amely a magyar irodalom egyik disze, filmen is épp olyan széles rétegeit fogja a magyar közönségnek megmozgatni, mint a költemény maga. Az elsőrangú szereposztás, a pazar kiállítás a nagyszerű rendezés és a grandiózus tömegjelenetek ezt a filmet a magyar slágerek egyik legkiválóbbjává fogják tenni.” [n. n.], „A János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. júl. 9., [22].

122 [n. n.], „Nagy munka a Kinoriportnál Beszélgetés Fröhlich Jánossal”, *Mozihét*, 1916. febr. 6., 4–5, 4.

az alkotók a magyar irodalom egyik klasszikusának feldolgozásával „valóság-gal irodalmi és kulturális missziót” teljesítettek.¹²³ A bemutatóra két moziplakátot (tulajdonképpen egy összetartozó, János vitéz és Iluska árnyképét ábrázoló képpárt) terveztek Novák Sándor festő- és grafikusművésszel.¹²⁴ A film próbavetítésére 1916. augusztus 22-én délelőtt 10 órakor került sor a budapesti Mozgókép-Otthonban, ahol a sajtó és a meghívott vendégek számára Illés Jenő filmje mellett a Star filmvállalat másik újdonságát, Eötvös József *A karthauzi* című regényének filmes feldolgozását mutatták be (ez utóbbi rendezője Kertész Mihály volt). A Star kettős bemutató eseményén a filmes szakma képviselőin kívül részt vett Beöthy László, a daljátékot először bemutató Király Színház igazgatója, Návay Aladár miniszteri tanácsos és több vezető színész és színésznő (pl. Jászai Mari, Márkus Emília, Hegedűs Gyula).¹²⁵ A bemutató előadáson a film vetítése előtt egy verses prolókus hangzott el a női főszereplő, Hollay Kamilia előadásában, amelynek szerzője Pakots József, a Petőfi Társaság titkára volt.¹²⁶ Mint ahogyan azt a felfokozott várakozások sejtetni engedték, a vetítésen a filmek páratlanul nagy sikert arattak, amelyet a beszámolók egybehangzóan a magyar kinematográfia kiemelt eseményeként, valódi szenzációként értékelték.¹²⁷ A *János vitéz* filmadaptációja az elfogódott kritikusok szerint az „idény egyik legnagyobb filmje” „meseszerű” és „pazar módon” kiállított alkotás, a

123 [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11; [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 23., 10. „Ha valamit kulturmisszióknak lehetett nevezni, akkor a Star-filmvállalat munkája valóban az. Nemrégén gyönyörű János vitéz filmmel állott ki a Star, az országos nagy sikerrel Petőfi géniusának adózáva. Most pedig báró Eötvös József remekművét, a Karthausit, tette filmre.” [n. n.], „A »Karthausi« a filmen”, *Színházi Élet* 5, 41. sz. (1916): 34–35, 34.

124 A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárában és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében fennmaradt eredeti plakátok digitalizált változatai elérhetők a Magyar Digitális Képek Könyvtár honlapjáról: <https://kepkonyvtar.hu/jetspeed/portal/browser.psm?docID=78063>.

125 [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11; [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 23., 10.

126 Pék Dezső, „A Star filmgyár bemutatója”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916 aug. 27., [5–6]; [n. n.], „(A János vitéz...)”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 25., 10. Az előadás részeként máskor is elhangzott a prolókus, olykor a férfi főszereplő szájából: pl. [n. n.], „János vitéz...”, *Pesti Hírlap*, 1916. nov. 8., 8. A vidéki előadások előtt szavalt prolókusokról lásd még DEÉSY, *Porondon...*, 118. Pakots József (1877–1933) író, újságíró, forgatókönyvíró, országgyűlési képviselő, a Petőfi Társaság tagja, a Petőfi-Ház igazgatója volt, később a Star filmgyár dramaturgja és forgatókönyvírója lett. Első filmje a Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődése* alapján készült *Raskolnikov* volt Deésy Alfréd rendezésében, 1917-ben.

127 „A bemutatón [...] páratlan sikert aratott a két hatalmas sláger. A János vitéz népies cselekményével, a népmese fantasztikumainak felhasználásával, bájos, kedves és naiv népies hangulatával, mint költemény a legnépszerűbb olvasmány és miután a film ezt a hangulatot teljes egészében átvette és csodaszépen rögzítette meg, mint mozarab a legkedveltebb attrakciók egyike lesz.” [n. n.], „A Starfilmek bemutatója”, *Pesti Napló*, 1916. aug. 27. 67.

„költői fantázia valódi megtestesítője”, amely ezek után nem meglepő módon igazi kasszasiker lett.¹²⁸

A film hivatalos fővárosi premierjére közel két hónap múlva, 1916. október 16-án, ugyancsak a budapesti Mozgókép-Otthonban került sor.¹²⁹ A filmet azonban e budapesti nyilvános bemutatót megelőzően a széles nagyközönség számára vidéken vetítették le először. Legkorábban a miskolci Apolló moziban láthatta a nagyközönség a *János vitéz* filmvásznon, 1916. szeptemberében. Az előadás érdekességét nemcsak időbeli elsősége adta. A mozi vezetősége gondoskodott róla, hogy a filmet teljes zenekari kísérettel mutassák be, és így – mint írja a korabeli beszámoló – „a magyar operett kitűnő szép zenéje” is érvényesült az előadáson.¹³⁰ A mozi az így keletkezett extra költségek miatt kénytelen volt a premierre némi képp megemelni a helyárakat, az érdeklődés azonban így is olyan nagy volt, hogy sokan kiszorultak a teltházasságról.¹³¹ A következő hónap elején a filmet a nagy érdeklődésre való tekintettel a Kecskeméti Városi Mozgóképházban is bemutatták.¹³² A Star filmgyár és filmkölcsönző jelentése szerint a filmet szeptember végére már huszonnégy budapesti és legalább harmincnégy vidéki filmszínház kötötte le (Nyitrától Versceig, Nagykanizsától Nyíregyházáig), ahol a következő év folyamán a *János vitéz* végig műsoron is maradt.¹³³ Várható módon a sajtóreciklások és a recenziók egy része is az operett-változattal vetette össze a *János vitéz*-némafilmet, amelynek ahhoz hasonló népszerűséget jósoltak:¹³⁴

A Mozgókép-Otthon kedden délelőtt kinematográfiai esemény színhelye volt; meghívott közönség előtt főpróbaképen bemutatásra került két olyan film, amik már címükben is a legnagyobb pretenzióval lépnek fel. *János vitéz* az egyik, *A karthauzi* a másik. Amaz Petőfinek elbeszélő költeményéből, emez báró Eötvös József

128 „[...] a János vitéz minden előadása túl fog nőni a normális bemutatók keretén s valóság-gal ünnepi hangulatot lehet várni Petőfi Sándor halhatatlan mesterművének filmelőadásai alatt.” [n. n.], „[Mozgókép Otthon]”, *Az Ujság*, 1916. okt. 15., 18.

129 [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11.

130 [n. n.], „János vitéz: Teljes zenekísérettel színre kerül hétfőtől csütörtökig az Apollóban”, *A Mozi*, 1916. szept. 17., 2; [n. n.], „[cím nélkül]”, *Kecskeméti Híradó*, 1916. október 2., [4].

131 Októberre egy másik miskolci mozi, az Uránia is lekötötte a filmet két napra, (16-ra és 17-re) hogy az is láthassák a „a legszenzációsabb magyar film”-et, akik az Apollóbeli premierről lemaradtak. A mozi a hatalmas érdeklődésre számítva a rendes előadásokon kívül mindkét délutánra ifjúsági előadásokat is hirdetett. [n. n.], „János vitéz”, *A Mozi*, 1916. okt. 15., 3–4.

132 [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 1916. aug. 23., 10; [n. n.], „[cím nélkül]”, *Kecskeméti Híradó*, 1916. okt. 2., [4]; [n. n.], „Két irodalmi filmattrakció”, *Az Ujság*, 1916. aug. 23., 11.

133 *Mozgófénykép Híradó*, 1916. szept. 24., [21].

134 „[...] nem kell nagy jóstehetség hozzá, hogy az operett *János vitéz* sikerének megismétlődését várjuk, a film originális voltának megfelelően hatványozott mértékben.” [n. n.], „János vitéz a filmen”, *Színházi Élet* 5, 6. sz (1916): 27.

regényéből készült. A *János vitéz* filmrevivőinek egyrészt hűnek kellett maradniuk a költeményhez, másrészt számba kellett venniük, hogy voltaképpen kihívják száz meg százezer olyan ember kritikáját, akik a költeményt operette formájában oly hatalmas sikerhez segítették. Nos, a film vissza tudja tükröztetni Petőfi művének mesei báját, fantasztikus mozgalmasságát és egyúttal számtalan színszerű fogással egyáltalában nem fog mögötte maradni az operettének. Illés Jenő és Rákosi Tibor vitték filmre. Illés Jenő rendezte és a zenét Kacsogh Pongrác szerzette hozzá.¹³⁵

A *Pesti Hírlap* névtelen recenzense fenntartásokkal ült be a vetítésre, saját bevalása szerint a Petőfi-mű fényes előtörténetére való tekintettel attól tartott, hogy a film készítői az operettet filmesítették meg (ez később a hangosfilm változatra lesz majd igaz). Az újságíró azonban a premier után pozitívan nyilatkozott, és mint mondta, Illés és Rákosi „magát a nagyszerű költeményt vitték a filmre, oly szerencsével, hogy az eredmény minden várakozást felülmúl”.¹³⁶ A film befogadó-csoportjai egyrészt a dalmű sikerének megismétlődését várták a filmtől, ami azonban nem lett volna lehetséges, ha a film nem a saját műfaji adottságaiból indult volna ki. A műszaki újítások iránt érzékeny (eredetileg gépészmérnök végzettségű) rendező maximálisan, még a gyártó anyagi lehetőségein túlmenően is igyekezett kihasználni a film technikai lehetőségeit, és olyan trükkfelvételeket valósított meg, amelyek segítségével fantasztikus látványvilágot hozott létre. Ezáltal sikeresen biztosította a *János vitéz* filmfeldolgozásának minden korábbi adaptációhoz mért újszerűségét.¹³⁷ A fennmaradt dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a *János vitéz* című némafilm (ellentétben a daljátékkal) a költeményben elbeszélte kalandos mesei epizódok sorozatának filmre alkalmazása volt, lényegében véve az eredeti mű cselekményét szorososan követő, látványos kalandfilm lehetett.¹³⁸ A vizuális megoldások mellett, az egykorú beszámolók hangsúlyozták

135 [n. n.], „A János vitéz meg A karthauzi a filmen”, *Pesti Hírlap*, 38, 1916. aug. 23., 10.

136 [n. n.], „János vitéz: Filmköltemény 6 részben”, *Pesti Hírlap*, 1916. okt. 16., 4. Az operett megfilmesítésére – mint arról fentebb már esett szó – 1938-ban immár hangosfilmként, Gaál Béla rendezésében került sor.

137 „[...] Petőfi halhatatlan mesekölteményét, a János vitéz-t olyan pazar kiállításban és merész elgondolással keltette életre [a filmgyár – D. M.], ahogy azt a világ legtündöklőbb fantáziája lázas merengéseiben elképzelte.” [n. n.], „A Star filmgyár programjából”, *Színházi Élet* 6, 12. sz. (1917): 36.

138 „A költő sok fantasztikus kalandon viszi keresztül hősét s akik hozzáfogtak a film megalakításához, tudták, hogy ebből semmi lényegeset nem szabad elhagyniuk, ha meg akarják tartani a mese pazar színességét, üde változatait. Felvonultatták hat filmen is mindazt a kalandot, ami János vitézzel mesélik. Jár a zsvány-tanyán, a sötétség országában, eljut a kutyafejű tatárok közé, megvív a török vezérrel a francia királyleányért, griffmadárral visszazáll a Tisza partjára [...]” [n. n.], „János vitéz a filmen: Bemutató a Mozgókép-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5, 4.

a nemzeti tradíciónak megfelelő, szerencsés témaválasztást, a „színmagyar és tősgyökeres János vitéz”¹³⁹ ugyanis a műnek a daljátékkal megalapozott harcias-hazafias olvasata a háborús Magyarországon alkalmas volt arra, hogy erkölcsi és ideológiai érvként funkcionáljon a film nézői számára. A sajtóból kiolvasható közvélekedés szerint a film a „magyarság erényeit, tudását és lelkét” jelenítette meg pazar kiállításban.¹⁴⁰ A kor társadalmi-politikai kontextusa tehát lényegesen meghatározta a film befogadásmódjait, János vitéz mint katona a magyar föld hőseként, a magyar vitézként, egyúttal erkölcsi fölényrel is felruházva a magyar lovagiasság megtestesítőjeként értelmeződött a korabeli reflexiókban.¹⁴¹

A némafilm transztextualitása

Illés Jenő *János vitéz*ét megjelenésekor a *filmköltemény hat részben* műfajmegjelöléssel, illetve alcímmel reklámozta a gyártó filmvállalat.¹⁴² A cselekmény a filmgyártó által közzétett tartalmi kivonat alapján viszonylag jól rekonstruálható, amelyet – tekintettel arra, hogy maga a film nem áll rendelkezésre – érdemes teljes terjedelmében idézni:

Kukorica Jancsi, a falu juhásztorja szerelmes volt Iluskába, az aranyászóke haju kisleányba, aki gonosz mostohájánál lakott és akit a gonosz mostohája mindig kinezott. Egy alkalommal, mikor Iluska künn a réten üldögélt és ábrándozott a kék ég alatt Jancsival [I.],¹⁴³ kiment utána a mostoha és megint szidni kezdte. Jancsi megvédte Iluskát és megfenyegette a mostohát, hogyha még egyszer bántja a leányt, elbánik vele [II.]. A nagy veszekedés közben azonban nem vette észre, hogy a nyáj elszéledt. Hiába kérlete gazdáját, a durva ember elkergette Jancsit [III.]. El kellett bucsuzniok, *de Jancsi megígérte, hogy visszajön Iluskájáért, ha majd gazdag, nagy úr lesz* [IV.]. Vándorlás közben zsványok közé került, akik azt akarták, hogy

139 [n. n.], „»János vitéz« a filmen: A Star-filmgyár első alkotása”, *Színházi Élet* 5, 36. sz. (1916): 16–17. (A cikk mellett közölt jelenetképen Deésy Alfréd mint Kukorica Jancsi látható.) A *János vitéz* recepciótörténetében a főhős által megtestesített sajátos, reprezentatív nemzeti karakter szempontjának bevezetése Henszlmann Imre *A népmese Magyarországon* című írásához (1847) kötődik. GULYÁS, „Petőfi Sándor: *János vitéz...*”, 98.

140 PÉK Dezső, A Star filmgyár bemutatója *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 27., [5–6].

141 „János vitéz eszményi alakja a magyar föld népének, a magyar katonának. János vitéz, a ki Kukoricza Jancsiból lett azzá, fia a magyar földnek és hőse, a ki kardjával vágja sorsának útját. A magyar vitézség és lovagiasság, a mi fajbéli érzelmességünknek ragyogó foglalatja [...]”. [n. n.], „János vitéz a filmen: Bemutató a Mozgóképek-Otthonban”, *Az Ujság*, 1916. okt. 16., 4–5, 4.

142 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., 19–22., 19.

143 Római számokkal a költemény megfelelő részeire utalok, kurzíválással az alapmű szövegétől való eltéréseket jelölöm.

csapjon fel közéjük, de Jancsi leitatja őket és rájuk gyujtja a házat [VI.]. Tovább menvén, gyönyörű huszárokkal találkozott, akik elfogadták maguk közé. Jancsi felcsapott katonának [VII.] és ment a huszárokkal a francia nép segítségére, akiket ekkor támadtak meg a törökök. Tatárországban a kutyafejű tatárok elfogták őket, de a szerencsen király éppen akkor volt látogatóban a tatár császárnál és ő szabad utilevelét eszközölte ki császári barátjától a magyar seregnek [VIII.], amely innét Lengyelországba, majd Indiába jutott, ahol oly magas hegyeken mentek, hogy a ló megbotlott a csillagokban [X.]. Végre elérkeztek Franciaországba, ahol már a törökök javában raboltak, sőt a török basa a király leányát is elrabolta [XI.]. A magyar huszárok nem sokat teketóriáztak, rárontottak a törökökre és hamarosan megkergették őket. Azt, amelyik a királyleányt rabolta el, maga Kukorica Jancsi vette űzőbe és sikerült is levágnia és a királyleányt megmenteni [XII.]. A király nagyon hálás volt János vitéznek hősi tetteért és felkínálta neki leánya kezét. János vitéz azonban Iluskájára gondolt és köszönettel visszautasította a király nagylelkű ajánlatát [XIII.], de elfogadta azt a hatalmas gályát, amelyet kincscsel és drágasággal megrakodva adományozott neki a franciák királya [XV.]. Boldogan vitorlázott hazafelé [XVI.], de a tengeren vihar érte, a hajó elsüllyedt és ő csak nagy nehezen vergődött egy kopár szirten partra. Itt egy griffmadarat vett észre, annak lábába kapaszkodott és a griffmadár vitte hetedhét országon keresztül, míg végre a régi falu határába letette. János vitéz boldogan ment be a faluba, ahol azonban szomorú hír várt rá. Iluskát a gonosz mostoha halálra kinozta [XVII.]. János vitéz egy virágszálat tépett le Iluska sirhalmáról és *elhatározta, hogy felkeresi Iluskát* [XVIII.]. Vándorlásában először az Óriásországba érkezett, ahol megölte a királyt, mire az óriások őt tekintették királyuknak és megígérték, hogy ha a sipba, amit neki adtak, belefúj, azonnal megjelennek szolgálatára [XX.]. Azután a sötétség országába ért, ahol Iluska mostoháját találta meg és megölte [XXI.]. Egy másik óriás segítségével átlábal a operenciás tengeren [XXIII.] és végre megérkezett Tündérország kapuja elé [XXIV.]. Itt leterítette a kaput őrző *medvét* és a sárkányt és így ment be Tündérországba, [XXV.] ahol látta a nagy boldogságot [XXVI.] és elszomorodott, mert neki egyedül kellett élnie. Elment a Tündérország közepén levő tóhoz, bedobta az Iluska sirjánál tépett virágszálat és ime egyszerre kikelt a tóból maga Iluska, mert az élet vize volt az a tó. János vitézt és Iluskát azután Tündérország népe megválasztotta királyává és királynőjévé és János vitéz ha meg nem halt még ma is Tündérország boldog fejedelme [XXVII.].¹⁴⁴

144 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [19–22.], [20–22.]. Ehelyütt csupán egyetlen szembeötlő, Petőfi költeményéhez képest eltérő részre hívnám fel a figyelmet: Jancsi, miután szerelme haláláról értesült, a film gyártói szerint *elhatározta, hogy felkeresi Iluskát*, ez az intenció az eredeti szövegben így sehol nem szerepel.

Nagyon kevés információnk van arra vonatkozólag, hogy a Petőfi-költemény szövege konkrétan hogyan és mi módon jelent meg a filmes adaptációban. A némafilmek gyakori megoldása az ún. inzertek alkalmazása volt, amikor is a képeket elválasztó szöveges feliratokat, például versidézeteket jelenítettek meg. Illés Jenő biztosan élt ezzel a megoldással (a néhány évvel későbbi Deésy-filmszkeccsből fennmaradt töredék szintén használt ilyen feliratokat). Az egyetlen korabeli reflexió, amely kitért a kép–szöveg viszonyára, csak szűkszavúan szólt a film eredeti költeményhez való intertextuális viszonyról. Ebből is kitűnik azonban, hogy a mozifilm szerves részét képezték bizonyos, közelebről nem ismert, a *János vitézből* kiemelt verssorok: „A közönséghez szóltak a film versei, amelyek a világhírű Petőfi-költemény idézetei voltak és a naiv, finom történet szintén eljutott a legmagasabb és a legalacsonyabb rétegek szívéig egyaránt [...] külön értéke, hogy híven ragaszkodott az eredeti költeményhez, és így nem követett el a filmirodalomban szokásos profanizálást.”¹⁴⁵ Tekintettel arra, hogy a *János vitéz* némafilm kópiája elveszett, páratlan értéket képvisel a filmből fennmaradt néhány, a korabeli sajtóban leközölt filmkocka. Összesen tíz fényképfelvétel ismert, amelyek a film egyes jeleneteit ábrázolják, ezeket a filmgyár még a bemutató előtt, reklámcélból tett közzé.¹⁴⁶ A fényképsorozaton az alábbi jelenetek láthatók, zárójelben a Petőfi-költemény vonatkozó részei:¹⁴⁷

1. A fűben, subáján heverésző Kukorica Jancsi, furulyával a kezében [I.]

145 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. dec. 24., [?].

146 [n. n.], „János vitéz”, *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [19–22].

147 A közölt képek forrása: <https://www.hangosfilm.hu/filmografia/janos-vitez>

2. Iluska gonosz mostohája dül-fül mérgében, mellette az esdeklő lány [II.]

3. A bűnbánó Jancsi gazdáival a kapu előtt áll, akik számonkérően néznek rá [III.]

4. Jancsi a zsványok tanyáján [VI.]

5. A török basa fia az életéért könyörög Jancsinak, a háttérben a francia király lánya [XII.]

6. János vitéz az Óriásországban, az óriások királya ebéddel kínálja [XX.]

7. János vitéz Tündérország kapujában, szilaj medvével küzd [XXV.]

8. Tündérlányok Tündérorszáiban [XXVI.]

9. A Tündérország közepén a tóba vetett virág Iluskává változik [XXVII.]

10. Jancsit és Iluskát Tündérország uralkodóivá választják [XXVII.]

A hivatalos „forgatókönyv” és a fennmaradt fényképek alapján arra következtethetünk, hogy a *János vitéz* első, némafilmes moziváltozata a Petőfi-költemény cselekményének hűséges, némiképp egyszerűsített ábrázolására törekedett.¹⁴⁸ A recens sajtóbeszámolók nem túloztak akkor, amikor arról szóltak, hogy a film a mesei kalandok nagyszabású és látványos visszatükrözésére törekedett. A némafilm alkotóinak kifejezett célja volt a költemény fantáziavilágának megjelenítése, a hangsúly pedig éppen az operettből jellemzően és szinte teljesen hiányzó fantasztikus mesei epizódok vizuális feldolgozására helyeződött.¹⁴⁹

148 Megállapíthatatlan, hogy ténylegesen mennyiben egyszerűsödött a film meséje. Az bizonyos, hogy a szkript cselekményleírása nem utal a taljánországi-epizódra (X.), a temető-jelenetre (XXII.), továbbá a fazekassal, illetve az óriások csószével való találkozásra sem (XIX.), ezen kívül az eredetihez képest a három Tündérország kapuját őrző medve helyett csak egyet említenek (XXV.).

149 „Petőfi Sándor halhatatlan mesekölteményét »János vitéz«-t megfilmesítettük. A legnagyobb magyar költő csodás fantáziájának vászonra vetítése a kinétechnika egyik legnagyobb feladata volt [...]. [n. n.], »János vitéz», *Mozgófénykép Híradó*, 1916. aug. 20., [19–22.], [20].

Összegzés helyett

A tanulmány középpontjában Petőfi Sándor *János vitéz* című költeményének legkorábbi színházi és mozgóképes adaptációi állnak. Különösen az Illés Jenő által rendezett 1916-os, azóta elveszett némafilm-változat rekonstruálását tekintetem feladatommak, amelyhez a korabeli sajtóreceptiót tekintetem át. A korai, színházi és filmes feldolgozásokat egymással összefüggésben, kultusztörténeti kontextusba ágyazva, keletkezésük és fogadtatásuk szempontjából igyekeztem bemutatni a rendelkezésre álló töredékes források alapján. A *János vitéz* színpadi adaptálásának kérdése a XIX. század második felétől kezdve folyamatosan foglalkoztatta a színházi szakembereket. Az 1860-as évektől több színmű-, illetve színpadi terv is készült a Petőfi-költemény alapján, amelyek közül eddigi ismereteink szerint először Gaal Mózes gyerekeknek szóló átíratát mutatták be 1902-ben. Az évekig műsoron lévő népszerű gyerekdarab közvetlenül megelőzte a Bakonyi Károly szöveggönyvére és Heltai Jenő verseire Kacsóh Pongrác által írott daljátékot, amellyel az alkotók egy új műfajt (magyar operett) is teremtettek. A mindent elsöprő sikerű dalmű az egész országban (sőt még azon túl is) meghódította a színpadot. A darab által képviselt ideológia egy harcos, hazaszerető nemzeti hőst jelenített meg János vitéz karakterével. Ez az értelmezés hatékonyan preformálta az 1916-ban készült némafilm befogadását is, az új médium ugyanis átvette a színház nemzetmegtartó funkcióját és az első világháború idején az erősödő nemzeti identitás követelményeinek eleget téve a film a hazafias érzelmek kifejeződéseként és a magyarság szimbólumaként értelmeződött a korabeli recepcióban. Annak ellenére vált a kinematográfia hőkorában készült mozifilm nacionalista érvvé, hogy maga a film feltehetőleg nem foglalt határozott ideológiai állást, tekintettel arra, hogy elsősorban saját műfaji adottságait kihasználva a Petőfi-mű kalandjainak fantasztikus látványvilágát kívánta megjeleníteni.

Illés Jenő *János vitéz* című *filmköltemény* műfajmegjelöléssel ellátott némafilmjének korabeli olvasatára nemcsak a Petőfi-kultusz árnyéka vetült, hanem az operett-változat népszerűségének súlya is nehezedett. Az alkotók egyrészt igyekeztek a Kacsóh-dalművel szemben kijelölni a *János vitéz* filmváltozatának helyét (a daljátékból hiányzó kalandor hangsúlyossá tételével), másrészt a film sikeresen magába olvasztotta a daljáték kultuszát is azáltal, hogy Kacsóht kérték fel a zenei aláfestés megkomponálására. Végeredményben az alapul vett mű és szerzőjének a nemzeti irodalomban betöltött kultikus helye, a film közvetlen előzményének számító daljáték páratlan sikere, a nemzeti ideológiának kedvező politikai szituáció és az akkor még újnak számító tömegmédium, a film műfaji lehetőségeit kiaknázó látványtechnika együtt eredményezték a Petőfi Sándor költeményéből készült némafilm kiemelkedő, még a tengeren túlra is elérő sikerét.